

ФИЛИП ФИЛИПОВИЋ

Фрагменти за биографију

Међу великим људима чије је дело нераскидиво уткано у четрдесетогодишњу историју наше Партије налази се и име Филипа Филиповића, једног од најактивнијих оснивача и првог секретара новоформиране јединствене Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста). Његово је име посебно везано за револуционарни покрет Београда у коме је провео велики део своје плодне активности поставши у њему — борбеном вољом радног народа Београда, — и први претседник комунистичке општине.

Филип Филиповић је срећно спајао две сјајне генерације револуционара наше земље. Био је блиски сарадник Димитрија Туцовића, Душана Поповића и других најбољих претставника српског социјалистичког покрета уочи Првог светског рата. За њега је везано оно најбоље, позитивно наслеђе које је тај покрет унео у Комунистичку партију Југославије, повезујући га с новим Титовим периодом, у коме ће нова плејада револуционара довести ствар револуције до победоносног краја.

Повезујући те две генерације револуционара, Филип Филиповић је заједно са покретом пролазио све оне неизбежне тешкоће на његовом путу остајући му веран до задњег даха. Он је заједно са покретом чији је део нераздвојни био, преживљавао, па и сам поседовао многобројне слабости које је и покрет у свом узрасту морао да преброди, пролазећи свој природни развитак, дечачко и младићко доба.

Иако је пуних четрдесет година служио револуционарном покрету, почев из клупа великошколаца - социјалиста у Београду од 1897 године, па до силног размаха антифашистичке борбе у нашој земљи средином тридесетих година, Филип Филиповић није доживео револуцију за коју се толико спремао и за коју је много учинио, и о којој је још на познатом „Видовданском процесу“ комунистима 1922 године говорио да се она неће одвијати ни по каквим шаблонима и рецептима, нити по наредбама јер она извире из специфичне историјске стварности

Сл. 1 — Филип Филиповић. Фотоснимак из 1924 године.

сваке земље. Револуција се зато не може зауставити, а задатак је комуниста да својим делима и својим знањем предвиде све њене токове и обезбеде јој успех. И он лично служио јој је читавим својим бићем све до своје трагичне смрти, која га је задесила у Совјетском Савезу у време велике Стаљинове чистке, у којој је, заједно са многим дивним револуционарима, насилно прекинут и живот Филипа Филиповића. Да би трагедија била још већа такав удес је задесио човека који је као ретко који југословенски револуционар дуго и веома тесно био везан за револуционарни покрет Русије, за живот Совјетског Савеза.

Филип Филиповић је у Русији завршио своје студије и у Петрограду је постао истакнути професор математике, где је заједно с једним својим колегом написао чувену и данас још актуелну књигу *Педагогика математике*, у којој су математичке науке приказане у свом историском развоју. Што је још важније, Филиповић је тек у Русији упознао пуну снагу револуционарног покрета, учествовао је у првим већим студентским демонстрацијама почетком овога века, био је у првој руској Револуцији, када је и примљен у руску Социјалдемократску радничку партију у ћелију радника-бољшевика. Тада је у Русији боравио више од једне деценије, у њој је провео и последњу, непуну деценију свога живота и службе револуционарном делу, овај пут у Савезу Совјетских Социјалистичких Република, кога је безмерно волео, сматрајући га првом отаџбином пролетаријата, каквом је желео да постане и његова ужа домовина Србија, односно Југославија, коју никад није заборављао.

Иако је, као угледан професор био веома цењен у круговима руске напредне интелигенције — био је и секретар на првом Сверуском конгресу математичара, — и поштован у револуционарном покрету, он ни часа није оклевао, кад је оценио да ће више користити младом социјалистичком покрету у својој земљи, да се на позив својих другова одмах врати у Србију и да у њеном

напредном покрету преузме одговорне функције. Међутим, он је томе покрету и дотада служио, поред осталог и упознавањем многобројних читалаца *Радничких новина*, *Борбе* и других социјалистичких органа са искуствима руског револуционарног покрета.

Први човек у Србији, а вероватно и у целој Југославији, који је у њен социјалистички покрет уносио и ватрено популарисао борбу и идеје прве руске револуције и њеног покрета из Лењиновог времена, био је Филип Филиповић.

Први југословенски револуционар који је схватио, проучавао и популарисао код нас идеје из генијалног Лењиновог дела *Империјализам — као највиши стадиј капитализма*, опет је био Филип Филиповић. Ово је чинио у својим чланцима за време Првог светског рата.¹

Нико у нашој земљи пре њега није тако дубоко схватио и са одушевљењем поздравио и бранио победу Октобарске социјалистичке револуције као што је то чинио Филип. Довољно је прочитати само неколико чланака, усто цензурираних, у сарајевском *Гласу Слободе* из времена Првог светског рата; или погледати колико је предавања о руској револуцији одржао у Београду 1919 године па да се сагледа Филипова активност на популарисању и преношењу духа Лењиновог Октобра на наше тле.

У својим чланцима он је још почетком 1918 године говорио да је Октобарска револуција отворила широко поље за радничку саморадњу и иницијативу, „из које руска пролетерска влада може црпсти своју снагу“, јер је њоме пробуђена „стваралачка народна моћ колосална“. Са силном жестином, у том истом моменту, — он се околио не само на оне социјалдемократе — патриоте, који су осуђивали бољшевице, већ и на оне који нису видели услове за социјалистички преображај у Русији. Филип је о њима говорио: „Има, штавише, и таквих социјалиста који изјављују симпатије руским комунистима, али одмах за тим пишу и говоре како услови за социјални преображај нису сазрели, како руски бољшевизам није ништа друго, већ једна врста синдикализма.

О, разумијемо ми врло добро ове буржоаске лакеје, ове подмукле непријатеље руске револуције. Њима револуција смета, јер их баш она сваког дана објелодањује пред радничким масама и показује их у правој боји ко су и шта су они. О, како би сви они били ради да се једанпут угуши оно огњиште на Истоку, које тако силно омета њихову политику. Руска револуција забија дубок клин међу лијевим и десним партијама, она ставља све пред дилему да се определијеле: за или против — социјализма.“²

Филип је тада био међу ређим европским марксистима, а поготову југословенским, који су још у време Првог светског рата схватили да прави излаз из њега не може бити само у „борби за мир без анексија и контрибуција“, већ је ишао и даље указујући да ће се мир постићи само ако се излаз из рата постигне победом пролетерске револуције, по узору на руску.

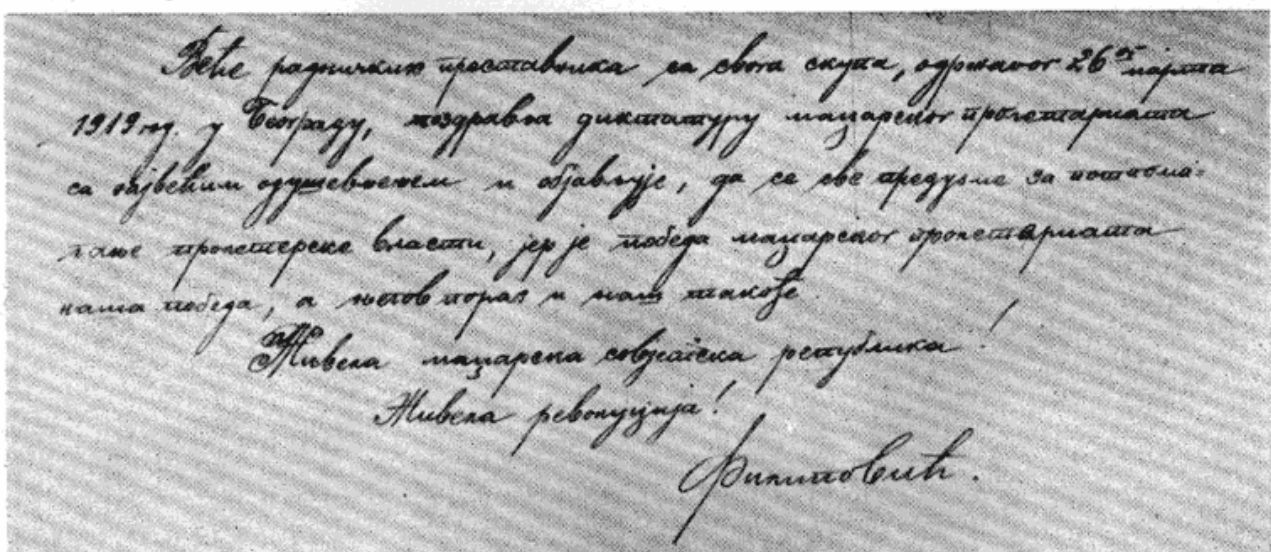
Отуд се нужно, почетком 1919 године, одмах осетио повратак Филипа Филиповића у земљу, након вишегодишње интернације — коју је провео у Бечу и Ашаху за време Првог светског рата. Већ његов први говор у Великој народној скупштини у Сарајеву, јануара 1919 године, означио је промену тона, става и политике тадашњих југословенских социјалиста, односно револуционара, који су се спремали за ства-

рање јединствене пролетерске партије у нашој земљи. Говорећи пред 3.000 окупљених радних људи о рату и против империјалиста, Филип је, уз бурно одобравање, завршио свој говор позивом на социјалистичку револуцију — пламеним речима којима се завршава *Комунистички манифест*: „Нека владајуће класе и даље дрхте пред комунистичким револуцијама. Пролетери и немају ништа да изгубе у њој сем своје ланце. Добиће они цио свијет“.³

Тих дана Филип је одлазио и на састанке социјалиста у Загребу, где се договарало о Конгресу уједињења, потом и на многобројне скупове, конференције и зборове у Београду, непосредно пред Оснивачки конгрес, на коме је такође узео највиднијег учешћа.

У данима пред Конгрес уједињења, када су социјалисти западних земаља, окупљени у Берну, намеравали да обнове Другу интернационалу Филип је са састанка београдског партиског актива, фебруара 1919 године, поручио да југословенски пролетаријат одбија сваку помисао о обнављању ове компромитоване интернационале, јер је његово место уз Лењинову Интернационалу, чији се Оснивачки конгрес у то време припремао.⁴

Подршку пролетерским револуцијама у суседним земљама, а што је требало да ојача и помогне развој револу-

Сл. 2 — Факсимил депеше коју је Филип Филиповић упутио Бели Куну 26 марта 1919 год.

ције и у сопственој земљи, Филип је истицао у први план. Већ на прву вест о пролетерској револуцији у суседној Мађарској, он је са састанка партиског и синдикалног већа Београда на коме је одржао реферат, марта 1919 године, послао братске поздраве Бели Куну и не слутећи да ће обојица, непуних 20 година касније, нестати у земљи чију су победу тада толико славили и чије су тековине тако верно и својски на делу бранили.⁵

У одбрани интереса југословенског и светског пролетаријата и интереса радног народа Филип Филиповић је знао да југословенској и међународној буржоазији баци у лице сву истину о њеној политици и о злочинствима које је починила, нарочито у току империјалистичког рата. Он је тада говорио: „Четири године лутала су по светским друмовима два грозна разбојника са примамљивим натписима: За заштиту отаџбине! За заштиту малих народа!“ Али то је, како је истицао Филип, била само маска за скривање правих циљева којим се служила и југословенска буржоазија. Она је декламовала о слободи и уједињењу народа, о његовим правима и самоуправи, да би одмах после рата почела да оснива по држави „хиљаде својих одељења која имају главни задатак да чувају приватну својину“, те то нипошто није права отаџбина пролетаријата већ „отаџбина експлоатације, берзијанаца и насилника“. Зато је он позивао пролетере Београда и целе Југославије да још одлучније поведу борбу „за остварење наше социјалистичке отаџбине, у којој ћемо једино наћи наше потпуно ослобођење“.

И ту је указивао на руски узор када је говорио да је „у борби против империјализма руски пролетаријат показао шта треба учинити“.⁶

У долазак такве отаџбине Филиповић је непоколебљиво веровао, јер је веровао у снагу и одлучност наше радничке класе, нашег радног народа, чијем је буђењу и сам доприносио. Колико је само предавања, говора, реферата и састанака одржао у току 1919 године и поред тога што је у више махова већ и тада био хапшен и про-

гањан. Југословенска буржоазија је знала какву опасност претставља први секретар новоосноване пролетерске партије, која се, поред осталог, онако одлучно изјаснила о свом неодложном приступању Трећој, Лењиновој Комунистичкој интернационали. Зато је гледала да на сваки начин онемогући револуционарни рад Филипа Филиповића. Неколико дана после завршетка Конгреса уједињења када се одушевљење делегата тек почело преносити на скуповима радника по свим рејонима Београда и другим местима, уочи припремљене велике првомајске прославе, када је то одушевљење требало конкретно да се испољи, полициски жбири су ухапсили Филипа Филиповића. Управо тада су га мобилисали, јер је у то време војска и била главни жандарм. Послали су га у неко далеко и забачено село на албанској граници не би ли га одвојили од покрета и спречили да учествује у њему.⁷ Те године и следеће Филип је био хапшен још неколико пута, прогањан и стално под полициском призором.⁸

Одузето му је било и претседничко место у Београдској општини, чија је управа, вољом бирача, августа 1920 године, прешла у руке комуниста. Заједно с великим делом осталих комунистичких посланика, чланова Извршног већа Комунистичке партије Југославије био је затим изведен на познати Видовдански процес 1922 године, под лажном оптужбом да је иницијатор и саучесник у атентату на регента Александра. Том приликом био је осуђен и то само због својих комунистичких убеђења.

Тамновање у митровачком и пожаревачком затвору, попут многих других великих револуционара, користио је за своје образовање и научни рад. Ту је написао своје највеће дело *Развитак друштва у огледалу историског материјализма*, које је за оно време било значајан допринос нашој марксистичкој публицици и означило покушај самосталног осветљавања неких појава у историском развоју наших народа. Та књига је имала и далеко већи значај, по томе што је била прва марксистичка литература, која је многим генерацијама

наших марксиста, припадника комунистичког покрета, пружила основна знања о темељима материјалистичког погледа на свет.⁹

*

Својим радом и делима у револуционарном покрету Београда Филип Филиповић је трајно урезао своје име у његову славну историју. Не само што је био први комунистички претседник Београдске општине и што је једно време био и претседник Месног партиског већа, него је за Београд била везана његова најважнија револуционарна делатност. Није било ниједне струке радника, ниједне партиске организације у Београду у којој он није одржао једно или више предавања и реферата, или је пак говорио на многим митинзима и скуповима.

Тај рад је почео још у годинама пред Први светски рат кад је и као секретар београдске Радничке коморе у Београду обилазио разна београдска предузећа — радионице и фабрике у граду — упознавајући положај и услове рада и живота радника позивајући их на организовану борбу. Са још више елана и одлучности наставио је тај посао 1919 до 1921 године у периоду полета револуционарног покрета и борбе за изградњу Комунистичке партије, као и касније по изласку из затвора, у периоду 1923—1924 године. У свему томе Филип је истицао сав значај, како је говорио, „златних речи нашег великог учитеља Карла Маркса, да је ослобођење радника њихово властито дело“ и зато је буђењу пролетаријата и развијању његове класне свести поклањао највећу пажњу.

Стога је сасвим разумљива велика популарност и омиљеност Филипа Филиповића међу радним људима Београда. Њему су београдски пролетери, упркос полицијске блокаде и кордона жандармерије, приредили сјајан дочек када се враћао с робије септембра 1923 године. Радници су фијакер с Филипом Филиповићем провели главним улицама Београда, приређујући му манифестације и засипајући га цвећем...

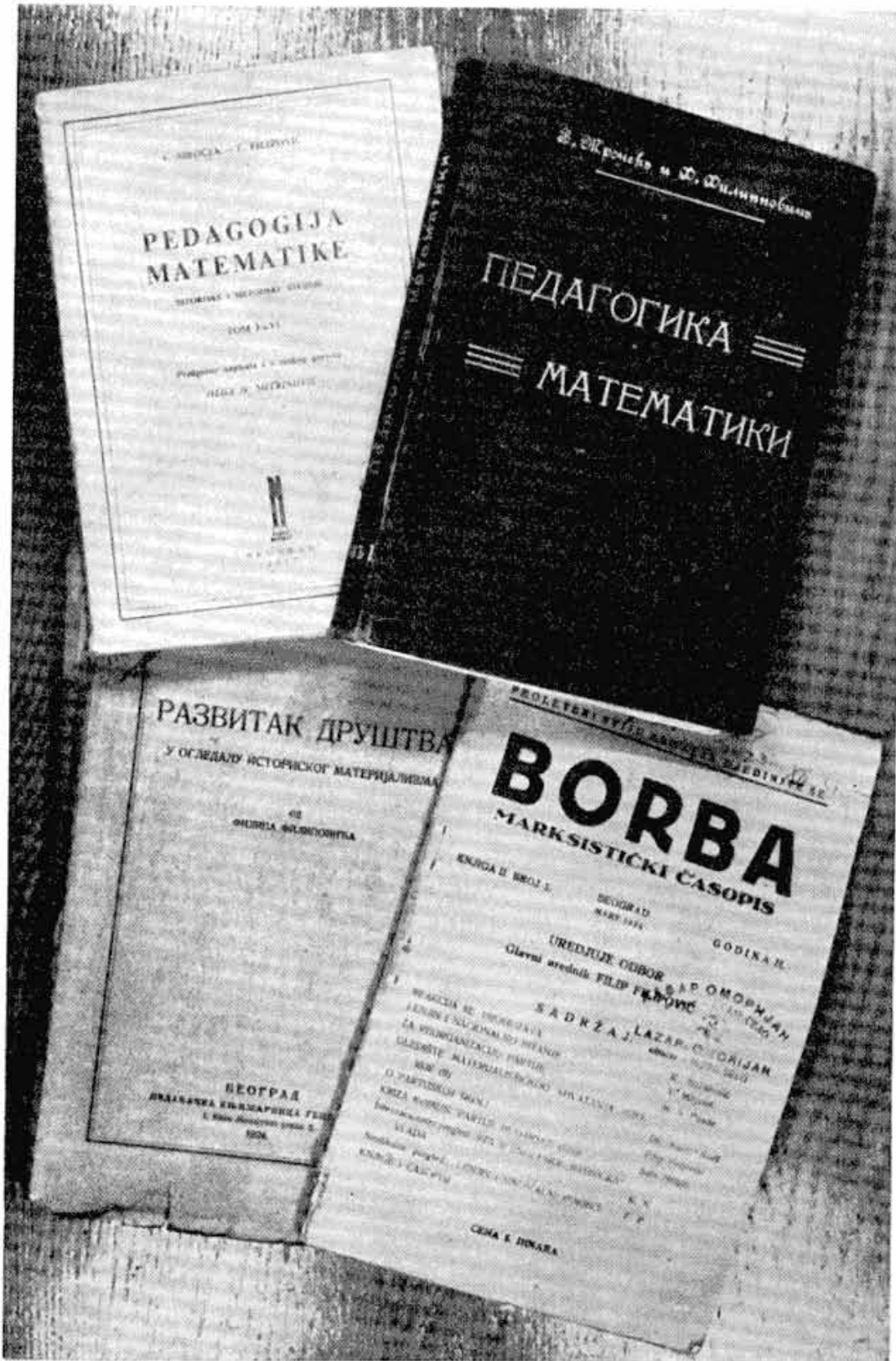
И за време последњег боравка у

Београду, Филип је неуморан како у раду и развијању Независне радничке партије Југославије, чији је претседник био, тако и у пружању помоћи партиској организацији Београда. Опет се могао видети у разним крајевима града како држи предавања и говори на конференцијама радника на Врачару, Палилули, Сењаку, у Вечерњој партиској школи, где је, поред осталог, одржао и реферат на тему „Знање — оруђе класне борбе“; посебно је разјашњавао став о националном питању, који су југословенски комунисти тек у то време правилно схватили. Тада је написао и низ својих радова, чланака у марксистичкој *Борби*, у мајским списима и тако даље.

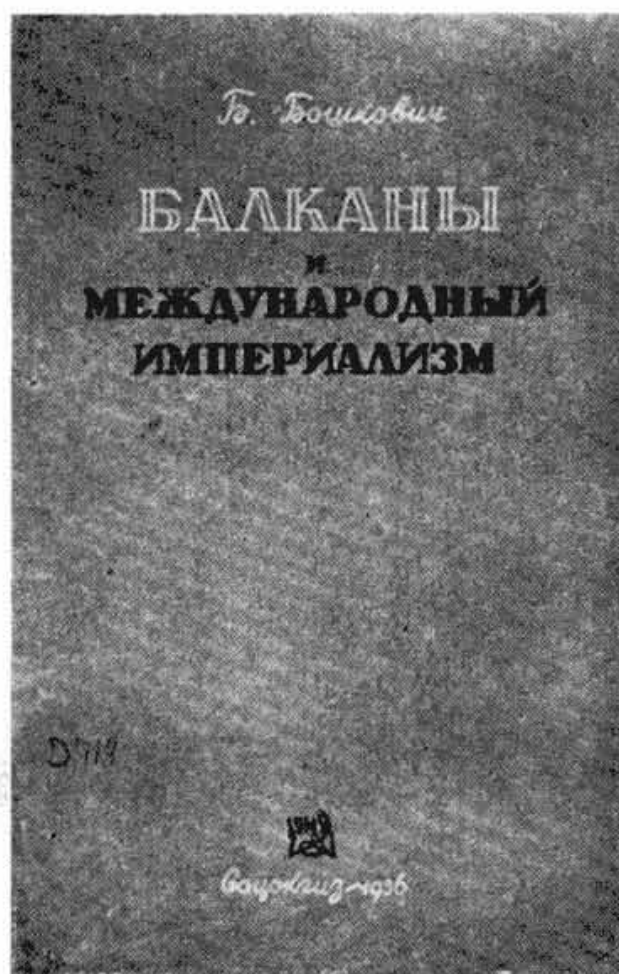
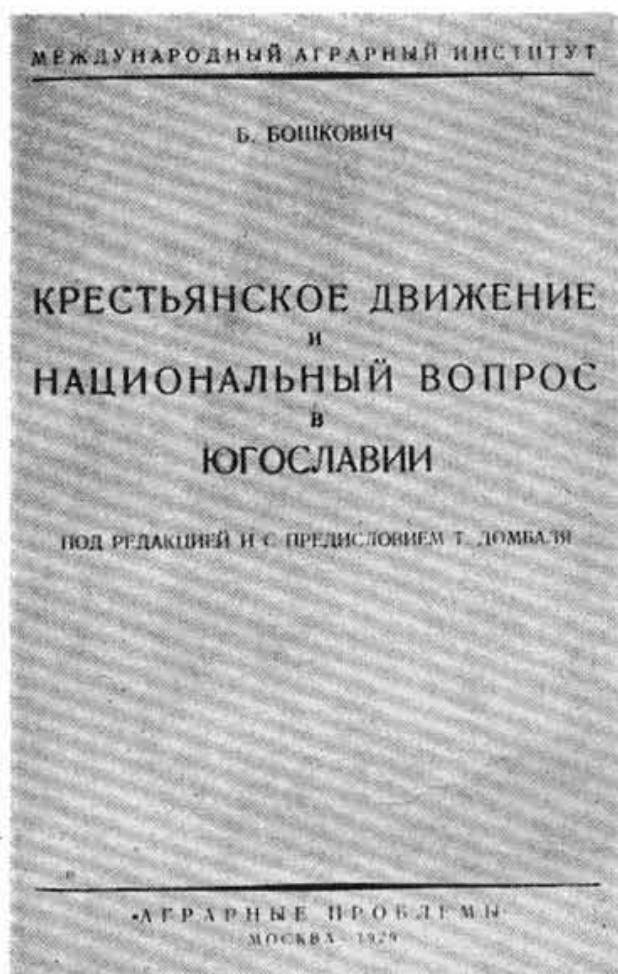
Међутим, он није могао дуго легално да ради, јер је режим, спроводећи своју политику терора над радничком класом и суровог прогањања њених организација, ускоро забранио Независну радничку партију Југославије, па је и Филип Филиповић с њом прешао у илегалност. Тада је отишао у иностранство, радећи у Централном комитету Комунистичке партије Југославије и у органима Коминтерне, где је већ тих година био изабран и за члана Извршног комитета Коминтерне. Отада његов рад постаје још запаженији и у оквирима међународног комунистичког покрета.

*

Филип Филиповић је спадао међу ређе интелектуалце који су искрено приступили пролетерском покрету, стављајући му у службу све своје снаге и способности. Он је оставио за собом многа писана дела, књиге и брошуре, као и безброј чланака и написа по разној социјалистичкој штампи. Поред већ поменутих књига, *Развитак друштва и Педагогија математике*, Филип је написао још и неколико значајних научно-публицистичких дела. Између осталих, треба поменути књиге: *Сељачки покрет и национално питање у Југославији* (1929), затим *Мала Антанта* (1934), *Револуционарни сељачки покрет у Југославији* и још неколико брошура, које је писао све до своје принудне смрти.

Сл. 3 — Насловне стране појединих дела Филипа Филиповића.

Сл. 4 — Насловне стране Филипових дела, објављених под псеудонимом Бошко Бошковић.

Године 1936, поред осталих, у Москви је објављена и његова књига под псеудонимом Бошко Бошковић *Балкан и међународни империјализам*, у којој је дао историски осврт на политички развитак и ослободилачку борбу балканских и подунавских народа, као и на узроке услед којих је Балкан стално био предметом сукоба противречних интереса великих сила.

Чак и тада када је био веома далеко од своје земље, он није пропустио да у тој књизи највећу пажњу поклони популарисању антифашистичке борбе као неопходном услову, за одбрану од растуће фашистичке опасности. Знао је за тадашњи велики крагујевачки збор Народног фронта слободе (одржан 25 августа 1935 године), који је због борбености испољене на њему, због парола

које је народ, предвођен комунистима, с одушевљењем прихватио и због велике масовности, сматрао првим каменим-темељцем уграђеним у Народни фронт који се стварао у Југославији.

Зато упознавање револуционарног рада Филипа Филиповића, читавог његовог животног пута и дела, претставља светлу обавезу југословенског пролетаријата и свих радних људи наше земље.

*

Међутим, да би се пуније осветлио лик Филипа Филиповића, показао његов животно пут, оценила вредност његова дела, његовог доприноса и улоге у нашем револуционарном покрету, политичкој и културној историји уопште, треба много истраживачког рада и, свакако вишегодишњих напора већег

броја људи. Ово нарочито с обзиром на велику плодност у његовом научно-публицистичком раду, на многе и широке области које је захватио својом активношћу, на његов револуционарни стаж који износи четрдесет година.

Објективну тешкоћу при осветљавању његовог рада чини и то што је Филип Филиповић велики део своје револуционарне активности провео у радничком покрету Русије, где се школовао и где се изграђивао у првој деценији своје револуционарне активности, а где је провео и последње године свога живота. Поред осталог, ту је написао и више чланака за Социјал-демократске новине *Правду*, *Луч* и друге, у периоду пред Први светски рат. Писао је и касније, покатак са псеудонимом, или без потписа и слично, што све, природно, отежава изучавање.

ОвOME треба додати илегалне услове, који не допуштају да се о много чему оставе писани трагови, а и када се оставе пишу се познатим езоповским језиком, којим се не може исказати сва истина, нити изнети истинско убеђење и схватање.

Све ове објективне тешкоће стоје на путу једном озбиљнијем истраживању и доношењу потпуније слике о делатности таквих крупних револуционарних личности, каква је, бесумње, био и Филип Филиповић. Зато ни овде не треба очекивати неку пунију његову биографију, већ више скицу, фрагменте за њено касније писање.

Осим Филипова школовања овде ћемо моћи нешто детаљније приказати његову делатност до Првог светског рата, затим унеколико његов рад у 1919—1921 години, тојест до хапшења и одласка на робију, те ону краткотрајну активност после изласка с робије до преласка у илегалност и одласка из земље. Притоме ће тежиште бити на изношењу његове активности, која је претежно везана за Београд, а само узгред ће се дотицати његова шира делатност, коју је обављао као истакнути функционер КПЈ у Југославији.

Овако се мора чинити најпре услед недостатка, бар засад, издашних извора о многим странама шире Филип-

пове активности, а онда и зато што је за ово неопходно свестраније испитивање и оцењивање његове улоге, нарочито када је у питању оцена његове улоге у историји Комунистичке партије Југославије, која се мора изрећи имајући у виду читав склоп друштвених односа у којима је деловао. Тај задатак аутор ових редова није могао овог пута ни да постави за свој циљ.¹⁰

I

Филип Филиповић потиче из угледне грађанске породице из Србије, у којој је стекао прво темељно образовање и широке погледе на културу. Отац његов, Васа Филиповић,¹¹ био је дугогодишњи просветни радник и директор гимназије највише у Чачку, затим у Пожаревцу и Ужицу. Филипов отац је родом из Градишта, код Пожаревца, из породице Филипа Пајкића, трговца. Школовао се у београдској гимназији, где је изучио седам разреда са преваходним успехом, а потом је завршио Правни факултет у Великој школи, 1866 године. У прво време био је практикант и писар суда у Округу пожаревачком и Подринском, а затим је постављен за суплента пожаревачке прогимназије, када се и посветио просветно-педагошком раду. Године 1871 Васа Филиповић је постављен за суплента, а потом за професора и директора чачанске гимназије, где је и провео највећи део свога наставничког и педагошког рада, до пензионисања крајем деведесетих година прошлог века. Доласком у Чачак оженио се Јеленом, ћерком Василија Бошковића, бившег писара у Срезу трнавском, Чачанског округа.¹²

Родитељи Филипови имали су седморо деце — пет синова и две кћери.¹³ Филип је био најстарији. Рођен је 21 (9 по старом календару) јуна 1878 године у Чачку.¹⁴ Ту је завршио основну школу и седам разреда гимназије. Кроз школу је пролазио са одличним успехом. Посебно се истицао у математици и историји, а такође је волео и књижевност. Био је и музикалан, научио је да свира виолину. Већ у школи се

истицао праведношћу према друговима и знао је да протестује против тучења ђака од стране учитеља, што му је доносило непријатности, тако да му је и отац морао понекад да интервенише. Осми разред гимназије завршио је у Београду, и био ослобођен полагања велике матуре. У Београду се уписао на Велику техничку школу, али је завршио само прву годину, отишавши на даље студије у Русију.

Одлуку о одласку у Русију Филип је донео сам, мимо воље оца, који је желео да сина пошаље у Немачку; ипак, није му се супротставио. На њега

Сл. 5 — Филип као дете са мајком Јеленом, рођеном Бошковић.

је вероватно утицао Михаило Сретеновић, касније лекар, који је већ почео да студира у Русији, те су 1899 године њих двојица заједно отишли у Петроград.

Филип је још у Београду, међу великошколцима-социјалистима, ступио у напредни покрет. Почео је да чита социјалистичку литературу, и како је забележено у његовим генералијама, које је дао као делегат IV Конгреса Комунистичке партије Југославије — у социјалистичком покрету је од 1897 године.¹⁵ У то време у Београду се међу великошколцима развио интензиван револуционарни рад, па је захватио и више разреде гимназије, познату генерацију из које су поникли Димитрије Туцовић, Триша Кацлеровић, нешто касније Душан Поповић, а који су били под утицајем Радована Драговића, Драгише Лапчевића, као и велике бунтарске и револуционарне активности Васе Пелагића. Нарочити облик активности био је у оснивању литерарних ђачких дружина, читању марксистичких дела као и у повременом одржавању ђачких скупова. Тако је било, на пример, тих скупова у Крагујевцу хиљаду осамстотинадеведесетих година. На те ђаке и великошколце, нарочито у Београду, имале су утицаја радничке организације, покретање *Радничких новина*, првомајске прославе, и тако даље.

Одлазећи са већ јасном тежњом да се укључи у напредни покрет, Филип је ову своју активност наставио и у Русији. На преласку из XIX у XX век у Русији је било огромно превирање. Снажно су се развијале радничке организације уз истовремено приступање интелигенције марксизму, ницали су кружоци у којима се проучавала марксистичка литература, ширио се и штрајкашки покрет. Уз утицај либералне интелигенције, са којом су на раднички покрет Русије, слично као и на Западу, почеле да продиру и разне опортунистичке струје, у Русији се тада развијало и револуционарно крило у тек основаној Руској социјалдемократској радничкој партији, коме ће снажног замаха дати Лењин, његова *Искра* и уопште борба за стварање револуционарне марксистичке партије. Филип се

живо укључио у тај рад, да би 1902 године био и учесник великих студентских немира и демонстрација у Петрограду, у којима је доживео и прво велико ватрено крштење. У писму сестри Драги од 21 марта 1902 године пише да су 16 марта „биле уличне демонстрације на Невском проспекту“. Трајале су врло кратко, јер је „коњичка жандармерија бичевима и сабљама разјурила публику. Демонстрације су носиле чисто политички карактер — против владе“.¹⁶

У Филиповим белешкама из тога времена о књигама у његовој библиотеци, види се да је у њој било доста марксистичких књига, као Енгелсове *Порекло породице, приватног власништва и државе, Развитак социјализма од утопије до науке* (на српском и на руском језику), Марксова *Беда филозофије*, Лењина брошура *Сеоској сиротињи и разна дела Карла Кауцког и других*. У свом календару за школску 1903—1904 годину бележи да му у библиотеци недостаје Марксов *Капитал*

Том I, II, и III, затим *Аграрни проблеми* од Карла Кауцког и још понешто.¹⁷ Међутим, у бележници за 1904—1905 годину већ се види да је набављена поменута књига Кауцког, а поред ње и Плехановљева *Прилог монистичком погледу на свет* и низ других марксистичких дела из тог периода.¹⁸

Занимљиво је истаћи једну посебну Филипову особину — његову бригу и утицај на своју браћу, да и она што боље уче и стичу знања, пошто, како каже, имају материјалних услова, а и способна су. Притом се трудио да им усади вољу за читањем, нарочито руских класика, дела из лепе књижевности, и уопште да их упознаје с прогресивним писцима.¹⁹

Како су му сва браћа похађала гимназију у Београду, он се са свима дописивао, тежећи нарочито да их упутује у руску књижевност, пре свега у дела напредних писаца. Највећи број дописница које је упућивао у то време биле су са сликама Максима Горког, Леонида Андрејева, Чернишевског, затим драматурга Ибзена и других. Већ према узрасту и разреду који су похађали, Филип је своју браћу упућивао на литературу коју треба да читају, интересујући се за њихово учење. Тако, на пример, брату Сави, ученику четвртог разреда гимназије у Београду, послао је портрет Крилова, писца басни, за кога каже да су му басне преведене готово на све европске језике и да су „врло поучљиве и уметнички написане“, те стога нека их нађе у библиотеци и прочита. Стеви, матуранту, такође у Београду, шаље Љермонтова, за кога каже да је генијални руски песник, кога је „исувише рана смрт омела да буде први песник на свету“.²⁰

У писмима која су му браћа слала из Београда налазећи се на школовању, често су Филипу говорили о интересовању појединих професора за њега, што

Сл. 6 — Филип Филиповић (у средини) као средњошколац. Лево: Милорад Милошевић, касније апотекар; десно: Савко Дуканац, адвокат. Фотоснимак у Чачку 1892 године.

Сл. 7 — Филип Филиповић после матуре, пред одлазак за Русију. Фото-снимак у Београду 1898 године.

само потврђује да је Филип својим изванредним учењем оставио снажан утисак на њих, иако се у Београду налазио релативно кратко време.²¹

Студирајући у Петрограду, Филип је желео да посећује свој завичај. Али то је могао да оствари тек сваке треће или четврте године када је долазио у Ужице, односно Београд. Први његов долазак у Србију уследио је за време ферија 1902 године. Провео га је у Ужицу, где су му тада живели родитељи. (Васа Филиповић тада је био директор приватне гимназије у Ужицу). Том приликом Филип се још ближе упознао и повезао с Димитријем Туцовићем, да би од тада остали у сталном дописивању и блиском пријатељству.

За време школовања Филип је често оскудевао. Како није имао стипендију морао је сам да се издржава или да живи од новца који му је слао отац. Налазећи се преко лета 1900 године у Шувалову, крај Петрограда, Филип, на пример, јавља оцу да још новац није

Сл. 8 — Филип Филиповић као студент у Петрограду 1900 године.

добио, а кад га добије — доћиће му „ко озеблом сунце“. Нешто касније, септембра исте године, пише „да на часове не иде јер поред осталог нема ни униформе“. У писму из октобра 1902 године пише „Премда немам стипендију, опет излазим на крај и живим прилично скромно“.²² Али он и тада не заборавља да помаже браћу и поручује да ће, на пример, Бошку и Стеви мало доцније послати коју руску књигу, са лакшим стилем. „Пушкина ће тешко упочетку разумети, с тога ћу Пушкина послати, кад буду знали боље руски“. Филип је врло често молио да му шаљу српске новине. Интересовање за Србију поготову је порасло после мартовских демонстрација студената и радника 1903

У Петрограду 6/III. 1902

Љубезна сестро Драга, пре неколико дана радио
 и Бошкљу јавно сам се одлученом и јасним
 Картинама а узједно и саопштио, да сам се
 Универзитету отовога оставио 26. фебруара.
 3. марта - грошме предање била је решена
 Демонстрација на Новомој проспекту и
 Драјала је врло мало, ју је Кошкља унапредују
 билећина и сабрана брзо разјурала оубићу.
 Демонстрација је носила нешто политички
 карактер - против владе. Тада је на рингу
 било врло много љубезних оубићу, по
 крајњој мери говоре да је било 30.000 душо.
 У Универзитету професора имају а даде
 своја предавачи. На неким Курсевима
 постоју раскидају а сами постоје постоју
 у месецу Априлу а завршују се мајем. Је
 За сада немам читабилна, мисли, тако да
 се конуса месеца марта могу разумати
 слободним. А тада ми оставио оставио
 неке књиге а оделим оделим оставио оставио

Сл. 9 — Факсимил прве стране писма Филипа Филиповића сестри, из Петрограда од 21 (8) марта 1902 године.

ДИПЛОМЪ.

Предъявитель сего, **Филиппъ Васильевичъ Филипповичъ**, сербскій подданный, вѣроисповѣданія православнаго, родившійся 9 Іюня 1878 г., по удовлетворительномъ выдержаніи въ **ИМПЕРАТОРСКОМЪ С.-Петербургскомъ университетѣ** полукурсового испытанія и по зачетѣ определеннаго уставомъ числа полугодій по математическому разряду физико-математическаго факультета С.-Петербургскаго университета, подвергался испытанію въ физико-математической испытательной комиссіи при С.-Петербургскомъ университетѣ въ **Апрѣлѣ и Маѣ** мѣсяцахъ 1904 года.

По представленіи сочиненія по предмету **Математики**, признаннаго **весьма удовлетворительнымъ**, и послѣ письменныхъ отвѣтовъ: по **Математикѣ и Физикѣ** — **весьма удовлетворительнымъ**, по **Механикѣ** — **удовлетворительнаго**, оказавъ на устномъ испытаніи слѣдующіе успѣхи: по **Математикѣ, Физикѣ и Механикѣ** — **весьма удовлетворительно**, по **Астрономіи** — **удовлетворительно** и на дополнительныхъ испытаніяхъ: по **Математикѣ и Астрономіи** — **удовлетворительно**.

Посему, на основаніи ст. 81 общаго устава **ИМПЕРАТОРСКИХЪ** Россійскихъ университетовъ 23 Августа 1884 года, Филиппъ Филипповичъ, въ засѣданіи физико-математической испытательной комиссіи 30 Мая 1904 года, удостоенъ диплома **первой степени**. Въ удостовѣреніе сего и дасть этотъ дипломъ Филиппу Филипповичу, за надлежащею подписью и съ приложеніемъ печати **Управленія С.-Петербургскаго учебнаго округа**. С.-Петербургъ, 11 мая 1904 года.

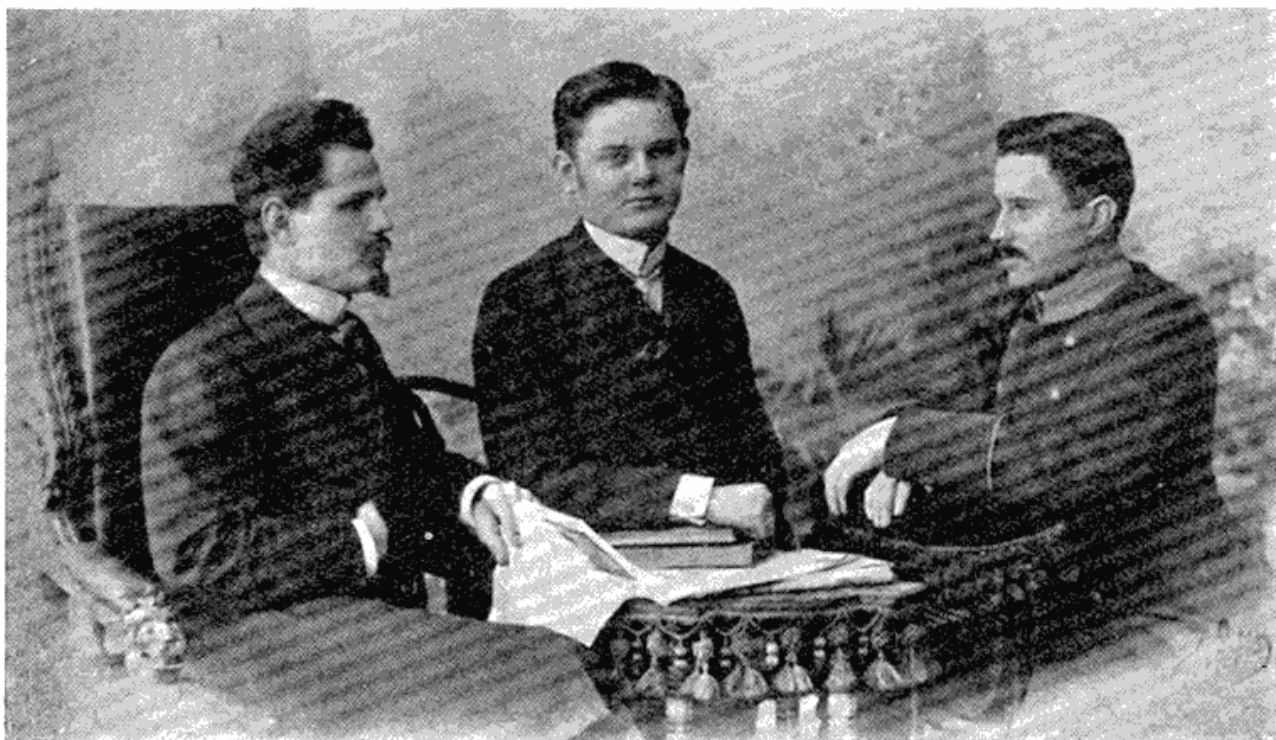
Президентъ С.-Петербургскаго учебнаго округа

Председатель физико-математической испытательной комиссіи

Протоколъ секретаря

№ 1112

Сл. 10 — Факсимил дипломе Филипа Филиповића о завршеним студијама у Петрограду.

Сл. 11 — Др. Михаило Сретеновић, Филип Филиповић (у средини), и М. Јоксимовић после завршетка студија Филипа Филиповића. Фотоснимак у Петрограду 1904 године.

године и политичког преврата од маја исте године. Нарочито га интересује изборна борба од те године. Српска социјалдемократска партија тада је први пут иступала са својим кандидатима. Свога брата Саву прекореваша што му не шаље новине, јер „избори 8 септембра ме врло интересују“.²³

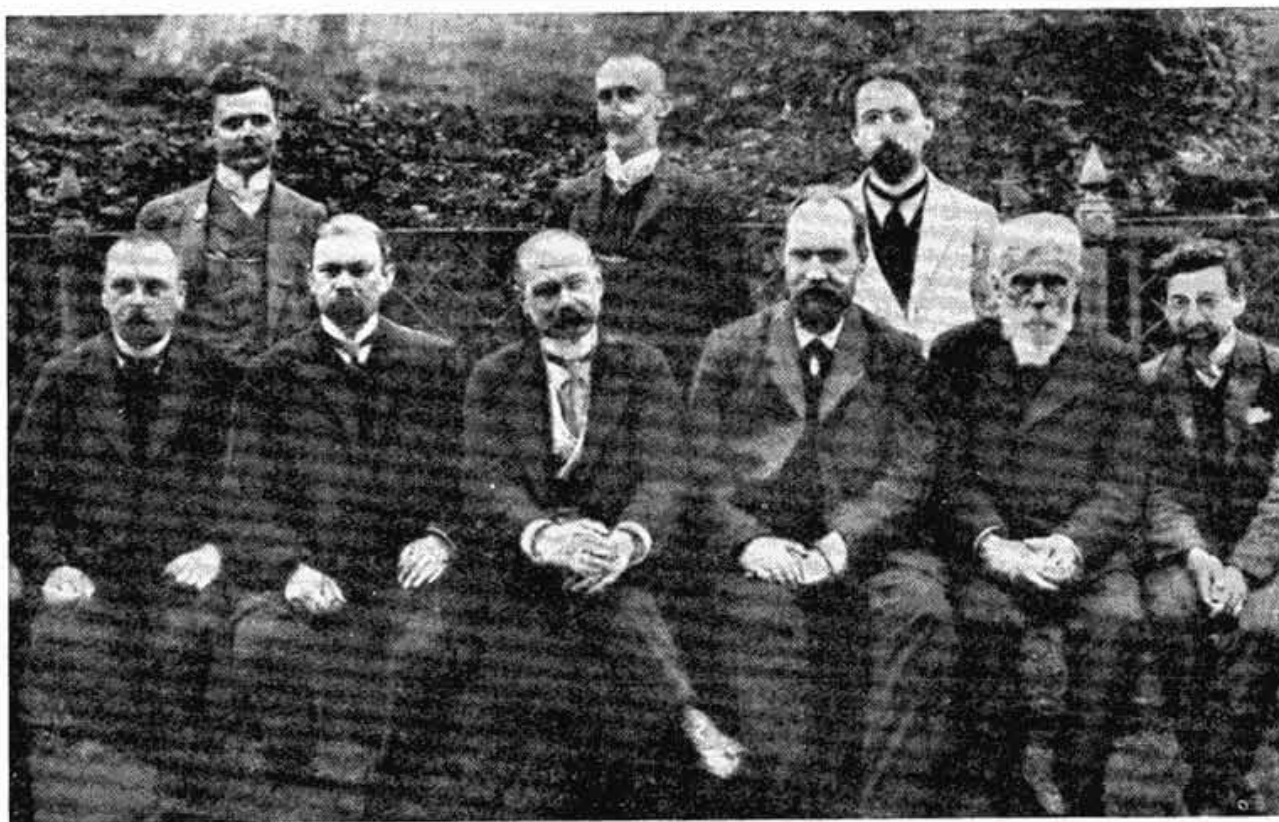
Филип Филиповић је завршио студије на математичком отсеку Физичко-математичког факултета Петроградског универзитета, 12 јуна (30 маја) 1904 године, и то са изванредним успехом, добивши диплому првог степена.²⁴ По завршетку студија остао је у Русији. Био је наставник математике на појединим средњим школама. Али нарочито је предавао на разним народним и учитељским школама и појединим радничким школама чијем је оснивању у Русији велики потстрек дала Револуција од 1905 године. Веома је био запажен његов рад у тзв. народним школама, које су биле специфичност тадашње Русије. За разлику од државних школа те средње школе, гимназије,

одликовале су се новим методима васпитања и новим односима у њиховом раду насталим под утицајем револуције. Те школе су имале своје тако зване школске, педагошке, савете, у које су улазили наставници, претставници ђачких родитеља, седам до девет, и претставници ђака старијих разреда, од петог до осмог. Сваки разред бирао је једног до два претставника. Те школе су биле потпуно аутономне, у почетку сваке школске године бирале су управу као и наставнике већином гласова школског савета. О тим школама и њиховом искуству Филип ће нешто касније почетком 1910 године писати у Туцовићевој *Борби*.²⁵ Њихово основно обележје било је у томе што су развијале самоактивност код ученика, није било кажњавања, нити похвала, нити појединачног оцењивања, што све скупа спутава слободнији развитак личности и утиче на извесне негативне особине. Радећи у две различите школе, у једној таквој народној школи и у другој државној истог ранга, Филип, на основу

свога вишегодишњег искуства истиче изванредне предности такве школе прве врсте.²⁶

Учествујући у борби за реформисање школе, Филип је почео и да пише многе радове из области педагошких наука и да популарише нове методе у настави залажући се првенствено за очигледност и лабораториски метод у настави, у суштини за политехничко образовање, да наука буде примењена у животу. Таквим својим радом он се убрзо прочуо као запажени новатор у педагошким круговима и као истакнути познавалац математичких наука.²⁷ Филип Филиповић је при томе истицао утицај друштвених фактора на школу. Сматрао је да нове друштвене појаве, јачање капитализма, појава пролетаријата, нови економски и друштвени односи који настају на тим основама траже нову школу и нов метод наставе, школу која ће и по садржају и смерницама васпитања заменити ону из предреволуцио-

нарне епохе. У борби за такву школу Филиповић је, заједно са својим пријатељем Пољаком В. Мрочеком, написао своју познату књигу *Педагогика математике*, која се појавила на руском језику почетком 1910 године у 5000 примерака. Та књига је изазвала велико интересовање у Русији, а и у иностранству, с обзиром да приказује развитак математичких наука, зависно од промена друштвених система и у складу с друштвеним потребама. Књига обухвата у ширем смислу и скраћену историју педагогике уопште, и то такође зависно од друштвеног развитка. Књига, нарочито њен први део, обилује многим смелим и свежим мишљењима о школи, о систему васпитања, о улози наставе и наставника у васпитању човека, што све има шири значај, па и данас актуелан у многим својим аспектима. Полазећи од ширења знања, настајања низа нових научних области, аутори ове књиге постављају да се сада „не може бити ен-

Сл. 12 — Организатори и предавачи курсева за народне учитеље и учитељице при Петроградском универзитету 1909 године. Лево први стоји Филип Филиповић.

ОРГАН. КОМИТЕТЪ
 I Всерос. Създа
 ПРЕПОД. МАТЕМ.
 С.П.Б.
 ФОНТАНКА, 10.

№

Здраво и отвољено мило,
 Мила мајко, овај сајт, јер сам « судио »
 овога дана дајете својим математичким колега-
 м, услед чега сам « прекардио » на
 време своју кореспонденцију.

Суд сам и у неким областима, али овог
 одреде ^{нови} наставне (интересни) разговори: диск
математике и информације све нових и
 нових својих разговора.

Разуме се примамљив све вине и
вине активност уради у објектив
јавним разговору, ја сам свега неки
време тако јавно разговору и одредити
контракција. Али овака околно
директно захтева од неки све нове
и нове фронт со јест да се све вине

Сл. 13 — Факсимил прве стране писма Филипа Филиповића мајци из Петрограда од 25 (12) јануара 1912 године.

циклопедија, већ умети сналазити се у енциклопедијама“, не учити напамет формуле, већ знати где се оне могу наћи и зашта оне служе, — то је задатак савременог образовања.²⁸

У складу с новим погледима на школу и васпитање, аутори истичу да више није довољно остати ни на очигледности наставе, што је истакла буржоаска епоха, већ треба ићи даље, на лабораториске методе наставе, на радно васпитање, које доводи ученика до самосталних навика. Веома је интересантна критика наставника, односно одређивање његове улоге, при чему аутори траже пуну складност теорије и праксе. „Стална индукција од факата ка теорији и дедукција — од теорије ка фактима... Тада ученик неће осетити где се завршава пракса а где почиње теорија; он чак неће ни осетити тај прелаз, он ће бити увучен неприметно и за себе сама у психолошки процес апстракција и навићи ће се да изграђује у себи математичке погледе, мишљење и дефиниције. Само ће се у таквим условима у њему пробудити жеља да размишља, што је неопходно потребно за логичко изграђивање доказа“.²⁹ Овим питањима враћа ће се Филип у више наврата, још у низу чланака и написа које је давао за поједине педагошке часописе у Русији, а о томе је такође писао и у *Радничким новинама*, а нарочито у Туцовићевој *Борби*, уносећи на тај начин те нове идеје и у педагошка схватања Српске социјалдемократије.³⁰

Из предговора ове Филиповићеве и Мрочекове књиге дознајемо и о великој активности Филиповића на уношењу тих нових схватања, и на низу скупова руских педагога и просветних радника, на којима су иступали са својим рефератима. Управо успех на тим многим конференцијама и конгресима педагошких радника и дао им је потстрека да напишу ту књигу.³¹

Таквим својим радом Филиповић је стицао све већи углед у круговима руске напредне интелигенције. Био је међу предавачима и организаторима такозваних Народних школа, које су се развијале у Русији после револуције.

Сл. 14 — Ф. Филиповић и В. Мрочек у Београду 1912 године.

Године 1909 био је предложен за асистента професору Лесгафтоу на „Слободном универзитету“, на катедри математике, „али, нажалост, Министарство унутрашњих дела није дозволило професору Лесгафтоу да отвори универзитет.“³² Велико признање је добио избором за једног од тројице секретара на Првом сверуском конгресу математичара, почетком 1912 године.

Успех на ширењу нових педагошких схватања, рад на писању књиге *Педагогија математике*, као и њен успех, побољшали су и Филипово материјално стање; тако он у писму својим родитељима од 19 септембра 1909 године јавља да се и његово материјално стање те године нешто побољшало, „мало је боље него прошле године“. Стога је током зиме 1909/10 године могао мање да држи часова, а више да се посвети раду „у јавној библиотеци на инострано одељење“,³³ што је свакако омогућило проширивање његових знања, веће бављење

ширим политичким проблемима, што се у то време од њега све више захтевало, а нарочито у погледу његових обавеза према радничком покрету у домовини, што ће се доцније видети.

II

Највећи део активности Филипа Филиповића у овом периоду састоји се у његовом политичком раду, револуционарној делатности. Он се активно укључује у руски социјалдемократски покрет тога времена. Учествује у револуционарним догађајима 1905—1907 године. Због учешћа у револуцији био је и хапшен. У то време је примљен за члана Руске социјалдемократске радничке партије, у једној организацији радника—бољшевика.

Занимљиво је сећање друга Николе Ковачевића, коме је Филип, знатно касније, када су били на заједничком партиском илегалном раду у руководству Комунистичке партије Југославије, износио неке детаље о раду из тога периода. Филип је као професор био образован, угледан човек и цењен у интелектуалним круговима. Зато се он изненадио кад су му на неколико првих састанака са организованим радницима дали задатак да у току ноћи, заједно са још неким друговима, фабричким радницима, учествује у лепљењу неких плаката. О томе је он причао: „Чуди ме зашто ми дају такве задатке. Па мене могу искористити другачије, као пропагандисту, за држање предавања и сл.“ И тек после, кад су му саопштили да је примљен за члана партије, схватио је да је то било ради проверавања његове револуционарности.³⁴

О своме учешћу у тим револуционарним догађајима, а нарочито о искуствима из демонстрација, Филип је по повратку у Србију, нарочито 1919 и 1920 године, када су га његови другови о томе често запиткивали, радо износио та искуства. О томе је један од Филипових сарадника, Михајло Тодоровић, недавно изнео нека своја сећања. Тодоровић каже да је Филип описивао нарочито план организације појединих демонстрација, што је морало да буде

веома прецизно разрађено, како би се у свакој ситуацији доскочило царској полицији и уходама и њиховим намерама да већ у зачетку угуше демонстрације. Филип би, озарен, причао:

— Ми се распоредимо у центру и околним улицама у већим групама. Обично би предвече група у центру града започињала демонстрације и повицима нападала царизам и реакцију уопште. Тада би увек настајао грдан метеж, јер би полиција са свих страна опколила центар пун света и млатила кога стигне. Тако смо изазвали општу озлојеђеност против режима. Онда би по ранијем договору друге групе позади полиције и у другим улицама, започињале демонстрације. Један део жандармерије полетео би тамо. Сад је трећа група на другој страни прелазила у демонстрације и тако се то ширило све до предграђа, где су радници ступали у акцију.³⁵

Необично значајан облик Филипове револуционарне активности била је његова сарадња у *Радничким новинама*, органу Српске социјалдемократије. Његови чланци се налазе већ од краја 1906 године и од почетка 1907 године. Највећи број тих чланака, што је и сасвим разумљиво, односи се на руски револуционарни покрет, на борбу пролетаријата у Русији и на значај који је револуција 1905 године имала за буђење радних маса Русије. Чланци су веома разноврсни. У њима се говори о многим странама ондашњег руског живота, али се кроз све провлачи нит уношења револуционарног гледишта и неодољивог поверења у снагу пролетаријата Русије. На пример, његов чланак „О инквизиторском мучењу револуционара“ у *Радничким новинама*, бр. 1 од 15 (2) јануара 1907 године, у коме се приказују страхоте којима су изложени револуционари по руским затворима, по којима је „Русија превазишла данас све земље у најгорем мучењу политичких криваца и свих оних, који се боре против апсолутизма“ — одише вером у те револуционаре и дивљењем њиховом херојству. У њима он, са свом страшћу револуционара осуђује те мрачне тамнице, методе и средства мучења и

устаје против цинизма богаташа, који су у тамнице долазили да би уживали присуствујући језивим призорима мучења, у којима се не штеде чак ни старци ни жене. У вези с тим он износи да су уобичајене појаве ударања 400 удараца по рањавом телу револуционара, или да козаци јавно шибају жене, нарочито интелигентније девојке, чије је све „злочинство било у томе што су носиле црвене заставе, певале револуционарне песме, или се одупирале насилију руске солдатеске“.

Износећи те грозоте Филип се диви руским револуционарима, пролетерима, који „беспримерним херојством револуционара воде борбу против царизма, који је испуњен далеко већим зверствима и грозотама него што је шпанска инквизиција и најкрвавија мучења из средњег века“ па зато он кличе руском револуционарном пролетаријату.³⁶ Он уздиже њихово херојство, који ни под каквом тортуром не одају другове и не изневеравају идеале за које су се борили, да би своја излагања закључио: „Тако живе и тако се боре руски револуционари и револуционарке; по цену своје слободе, највећих мука и најгрозније смрти, они се боре за слободу Русије. И избориће жељену слободу и право за народ, и мораће се срушити овакав инквизиторски режим царизма“.³⁷

Таквим својим написима Филиповић је упознавао српски пролетаријат са збивањима у Русији за време Револуције, са штрајковима и резултатима борбе и са суровошћу царизма и његовим покушајима да терором сломије отпор у руском народу. Филиповић приказује и изборни систем Русије, рад Социјалдемократске фракције у думма, као и иступања у Думи, коју су социјалдемократи претварали у своју трибину. Међутим, Филип не пати од уставних илузија, јер зна „да народ од 140 милиона могу ослободити само милиони“ и да су све политичке реформе дошле само као резултат револуције и револуционарног притиска одоздо. Зато он велича значај револуције, који се састоји у томе „што народ све више прелази на њену страну и сада снага социјалдемократске револуционарне ак-

ције у Думи не лежи у неколико личности, већ у револуционарним масама милионског народа, у снази социјалистичког покрета који је дорастао да и ван парламента извојује слободу народу“.³⁸

Пратећи овај рад социјалдемократских посланика, Филип запажа основно, да је „задатак социјалдемократије да народу предочи да је заблуда очекивати од царске владе и најмање ублажавање народних патњи, и да ће народ извојевати себи земљу и слободу само тада кад царску власт сруши и своје ствари узме у своје руке“.³⁹

Иако је у то време дошло до уједињења обеју фракција Руске социјалдемократске радничке партије (мењшевица и бољшевика) на IV Конгресу, Филип уочава извесне разлике у тактици и политичким оценама које међу њима постоје. На основу једне оцене по питању бојкота, у којој оправдава Лењинов став, могло би се закључити и о његовим тешњим односима с бољшевицима. Филип истиче да „бољшевици, група Лењина и другова, заступају бојкот избора на супрот мењшевицима и Плеханову који су за живље учешће у изборима“. И затим закључује да је, с обзиром на реакционарни систем који је још више окрњио изборна права, по тзв. систему курија, „доста природно што је мишљење о бојкоту избора тако раширено“.⁴⁰

У његовим написима извргнути су осуди руска полиција и милитаризам, док се са симпатијама приказују раднички штрајкови, врења међу студентима, а нарочито је много дописа о новом револуционарном полету, који је почео после 1910 године, о чувеном штрајку и покољу у Ленским рудницама и о буђењу револуционарне свеисти од почетка 1911 године.⁴¹

Филип је био први и готово једини претставник социјалистичког покрета Србије, па и Југославије, који је упознавао наш пролетаријат са искуствима револуционарног радничког покрета Русије у доба пре I светског рата.

Говорећи у својим чланцима, на пример о студентским немирима децембра 1910 године, после смрти Лава Толсто-

Ужце, 8. децембра 1911.

Димитриј Филиповићу,

Дано сам, као што знаш, крвну своју заједницу.
 Иза тога сам се бољшевицима одлучно противио и њих
 одбацио из српског народа. Јер сам
 знао да њихово је дело нечисто и да
 је због тога.

Има још много шта да ти кажем.
 У овоме се, ја те молим да се не
 даје вама тога што се одбацило је од
 ове српске заједнице. Јер сам знао да
 је тој свим српским народом се одбацило
 са њиховом одлуком, а ја сам се због тога,
 ја сам се одбацио од њих.

Многима је још много шта да кажем.
 Ја сам се са свима њима одбацио.
 Са свима њима као и са њима.

Ја сам се са свима њима одбацио.
 Ја сам се са свима њима одбацио.
 Ја сам се са свима њима одбацио.

Срдачно да се упамти
 Ђуђићу и Тужићу да.

Сл. 15 — Факсимил писма Димитрија Туцовића — Филипу Филиповићу од 21 (8) децембра 1911.

ја, Филип уочава да су немири међу студентима, с обзиром на њихов хетерогени класни састав, само израз дубљих друштвених гигања, која се врше у недрима руског друштва. То је само израз потреба дубоког преображаја Русије и нужности да се укину сви њени застарели државни и друштвени уређаји у свим односима. Отуда и судбина студентског покрета није без значаја за пролетаријат: „Протумачити ово оживљавање покрета, протумачити га потпуно са своје класне тачке гледишта, упутити сакупљену енергију радничке класе у једном одређеном правцу, то је у овим моментима задатак свију свесних радника“.⁴²

У својим дописима указивао је и на друге стране царистичке политике. Он осветљава потезе и аспекте њене реакционарне политике, запажа историски значај догађаја у Кини и покушаје мешања царизма, о његовом продору према Персији и покушају да и тамо одигра улогу жандарма. У свему томе као основно запажа улогу пролетаријата, који ће „без сумње и у овом великом новом револуционарном покрету, као и 1905 играти улогу авангарде“.⁴³

Запажена су његова „Петроградска писма“, објављена у априлским бројевима *Радничких новина*, 1911 године, у којима је посебно анализирао значај буђења револуционарног покрета у Кини, као и покрет пролетаријата Русије за реформе у области социјалног законодавства. Из тог времена су значајни и његови дописи о радничком осигурању, које је приказао онако како је ницало по свим европским земљама и на каквим је основама постављено. Његов основни закључак је у томе да је настајак социјалног законодавства, а нарочито појава државног радничког осигурања, које се врши у буржоаском друштву, „последница свесне и огорчене борбе пролетаријата с капитализмом, која се врши под заставом социјалдемократије“.⁴⁴

И у том питању Филип правилно уочава однос између револуције и реформе. Он истиче да „државно радничко осигурање не може правити сметњу

пролетаријату на његовом путу ка социјалној револуцији, која има крајњи циљ да изврши организацију новог друштва. Социјална реформа не само да не прави сметњу, већ шта више допуњује и узајамно помаже борбу за ослобођење пролетаријата“. Разуме се, наставља Филип, да буржоазија хоће тиме да посеје илузије, али социјалдемократија мора стално да истиче „да је пролетаријату потребно да претходно отме из руку владајућој класи политичку власт и помоћу ње претвори средства за производњу у друштвену својину“.⁴⁵

Приказујући разне облике радничког осигурања које је уведено у појединим земљама, Филип истиче три најважнија момента, према којима треба ценити и његов карактер. Прво, оно мора да се врши на рачун капиталиста, државе и општине; друго, да буде свестрано, то јест да обухвати све области осигурања; и, треће, да се у институцијама за социјално осигурање оствари пуно самоуправљање радника, то јест корисника тога осигурања. Овим проблемима Филип се још у далеко већој мери бавио кад је дошао на положај секретара Радничке коморе у Београду, при чему је дошла до изражаја његова широка култура и темељито познавање ових проблема.

Такав рад Филипа Филиповића био је запажен и веома цењен од стране руководства Српске социјалдемократске партије. Поред осталог, о томе сведочи и његово писање у *Борби*, новом теориском органу који је покренуо Димитрије Туцовић. Због интересантности и посебног значаја наводимо овде опширније изводе из писма које је Димитрије Туцовић упутио Филипу 14 новембра 1909 године:

„Последњим си ме писмом обрадовао. Оно је за нас слабе и мале пуно лепих изгледа на успех наше *Борбе*. Желео бих само да се они и реализују.“

„У том погледу потребно је да учиниш ово. Друговима из фракције које будеш ангажовао потражи рад и пошаљи ми најдаље до 1 децембра, како би га могао објавити у проспекту. За сад би било најпотребније један чланак о руској политици на

Балкану с обзиром на прошлогодишње догађаје, и један чланак о самој Думи, положај фракције и Партије. Твоје су теме добре, и то све, али би нам на првом месту требао чланак о реформи наставе и о народним универзитетима у Русији.“

„Ти знаш колико су нам снаге и слабе и заузете. Према томе, часопису је помоћ са стране неопходно потребна. Нама је жеља да од њега створимо једно средство борбе чији ће се утицај осетити у свима областима нашег живота, а наравно, у првом реду у привредној, социјалној и политичкој. Доктринарство ћемо гледати да избегнемо. Теме се морају бирати с обзиром на њихову актуелност и њихов значај по нашу ствар, а обрада мора бити изведена у што збијенијем, лапидарнијем језику, просто, јасно, без развучености. Чланци морају бити кратки, јер ће лист имати само два табака у свесци...“

„Ти си, драги Филипе, у положају и могућности да часопису будеш веома, веома користан. Ти ћеш му користити и својим радовима и ангажовањем другова у Петрограду, о чему не треба да очекујеш да ти ја пишем. И сами преводи тих чланака, ако имаш толико времена, били би најбољи ако би били твоји. Лепе и кратке белетристичке ствари шаљи ми: Ја ћу имати преводилаца за њих.“⁴⁶

Филип је својом сарадњом помогао и у једном и у другом правцу. За Туцовићеву *Борбу* обезбедио је и сарадњу појединих претставника Руске социјал-демократске партије, слао је предлоге и прилоге за фељтоне, нарочито од Леонида Андрејева, а обезбеђивао је сарадњу Рјазанова и других. Такође је и сâм писао. Није нам познато какав је био тај његов план који је Туцовић усвојио, али већ према чланцима о реформи наставе и о народним универзитетима који се помињу у овоме писму и који су изашли, први у другој свесци *Борбе* од 29 (16) јануара 1910 године, а други у свесци 10 од 29 (16) маја 1910 године, говоре да је Филип свој план остваривао. Његове чланке налазимо у свим годиштима *Борбе*, која

је излазила од 1 јануара 1910 до почетка Балканских ратова, тј. до септембра 1912 године и потом обновљена октобра 1913 до почетка Првог светског рата.

Његови чланци су се највише односили на проблеме радничког осигурања и социјалног законодавства, и на међународне теме. Нарочито о супротностима међу великим силама, о улози привредних проблема у борби империјалистичких сила, о светским путевима, о борби за колоније, о супротностима на Блиском и Далеком Истоку и слично, затим о школству и васпитању.

Када се ради о Филиповим чланцима о борби за нову школу, интересантно је навести још неке мисли актуелне и данас, када се толико много, на све стране, разматра реформа школства. Оне су посебно интересантне, јер се у њима износе Филипова схватања о школи будућности која припада пролетаријату: „Систематски организовани историски, географски, физиолошки музеји и лабораторије, које и данас играју тамо велику улогу у нашем образовању, у будућности ће готово сасвим истиснути књигу. Али то »будуће« припада пролетаријату! Када се оствари идеал радничке класе, тада ће се друштво ослободити од већине садашњих мана, и место гњилог и слабог поколења заузеће младо, здраво и снажно поколење. Тада ће светска путовања заменити учење географије напамет, романи ће бити потиснути савршенством позоришта, фонографи ће заузети место новина.“⁴⁷

Далеко би нас одвело да наводимо све Филипове написе објављене у *Борби*. Међутим, за све те прилоге карактеристично је да се одликују оним квалитетом које је желео уредник *Борбе* Димитрије Туцовић, када је позвао Филипа на сарадњу. Писани су концизно, лепим и полетним стилем, кроз њих се износе марксистички погледи на поједине проблеме, осветљавају се достигнућа и задаци пролетерског покрета, или се износе погледи на међународне проблеме.

Своју сарадњу у *Борби* повећао је још више повратком у домовину.

III

Велики прелом у животу Филипа Филиповића настао је његовим доласком у Србију, односно у Београд, када се ставио у службу Српске социјалдемократске партије. С обзиром да је већ био афирмисан у напредним круговима Петрограда, уживао је велики углед међу педагошким радницима, а такође је био повезан с руским револуционарним покретом у коме је активно радио. Зато није лако било напустити све то и прећи у Београд. Мада је за њега, како је писао мајци, почетком јануара 1912 године, „Петроград (Русија) постао »друга отаџбина«, ја ипак се морам решити коначно где ћу свој рад и своју службу продужити, јер то императивно тражи даљи правац мојих занимања“. Питајући мајку шта она мисли о томе, он ју је, уствари, већ тим писмом припремао за свој повратак, јер наводи како су га другови позвали да истакне своју кандидатуру на положај секретара Савеза задруга за социјално осигурање, а и да сам осећа да се све више и више прилагођава руским приликама и све већма отуђује од Србије, те се зато сада мора што пре одлучити.⁴⁸ Уствари, Филип се већ одлучио, јер је у преписци с друговима из Србије био већ од краја 1911 године, што се, поред осталог, потврђује и писмом претседника Радничке коморе Луке Павићевића, од 17 јануара 1912 године, у коме му овај одговара на услове под којима би Филип вршио своју дужност секретара Радничке коморе.⁴⁹

Колико су другови у Србији желели да Филип заузме ту одговорну функцију, потврђује и писмо дотадашњег секретара Радничке коморе Димитрија Туцовића од 21 децембра 1911 године, које је упутио Филипу из Ужица. Он му, поред осталог, пише да је при поласку из Београда примљена његова оставка на секретарски положај у Комори. „Једногласно је одлучено да будем опозват и умољен да дођеш ти. Ја сам овлашћен да ти ову жељу доставим. И чинећи то, ја не могу а да ти не речем да је данас важно, и него икада потребно да своју солидну спрему ста-

виш партији на расположење. По цену свих жртава гледај да се опростиш са „Матушком“ одмах, чим писмо добијеш, да би првог јануара био ту.“

„Мени претстоји подужи пут. Али сам рад да се не крећем пре твога доласка. Борби си потребан као и Комори.“⁵⁰

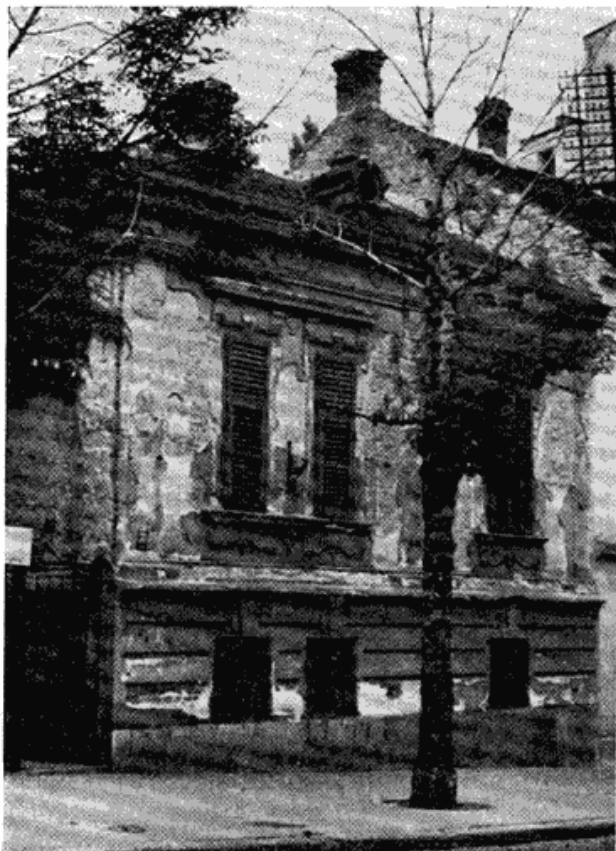
Филиповић је у то време био у жеку својих највећих јавних послова. Управо тих дана, шеснаестог јануара, завршио је рад Први сверуски конгрес математичара, на коме је Филип, заједно са своја два руска друга, био изабран за секретара. Од каквог је то значаја било може се оценити и по томе што је на том конгресу узело учешћа око 1.300 наставника и професора из свих крајева Русије. Само материјали са тог конгреса, које је требало припремити за штампу, износили су око 600 страна.⁵¹ Истовремено је све више „нових и нових“ — како је то Филип писао својој мајци — његових радова било у штампи, по чему је он „стекао неке врсте глас јавног радника и педагошког књижевника“.⁵² Све то је захтевало од њега изванредне напоре, а усто је долазила редовна настава у неколико школа. Због свега тога, Филип није могао да одмах удовољи Туцовићевој жељи. Али је зато одмах по завршетку последњих испита, почетком јуна исте године, кренуо за Београд.

После пуних 13 година, које је провео на школовању и педагошком раду, и, изнад свега — на учешћу у револуционарном покрету Русије, — Филип се вратио у своју домовину стављајући се у службу њеног младог социјалистичког покрета. Био је то такав нагао прелаз, да готово нико из његове ближе околине из Петрограда, није веровао да заувек из њега одлази.⁵³

Како му је то већ раније јављено у писму Луке Павићевића, Филип је за секретара Радничке коморе изабран на седници управног одбора од 13 фебруара 1912 године, а дужност је требало да преузме најдаље до 1 јуна исте године. Услов за обављање те функције била је диплома о свршеном факултету. Како је ту дужност до сада обављао Димитрије Туцовић, а он је морао да се по-

свети партиским задацима, у условима развијања њеног рада и борбе, па је било значајно да се нађе погодна личност за то место. Ово је требало да би се Радничка комора искористила у пуној мери као институција у рукама радничке класе у борби за заштиту и спровођење радничког законодавства, а нарочито Закона о радњама, који је ступио на снагу јула 1911 године.

Филип је у сваком погледу одговарао тој дужности, како по својој стручној спреми, тако посебно и по свом марксистичком образовању, које је стекао у Русији, дошавши у Србију већ као солидно изграђен марксиста. Истина, он је у почетку имао да савлада и извесно неповерење које су према њему гајили поједини синдикални функционери. С обзиром на Филипово порекло и на његово звање, па донекле и на манире, они су у њему до извесног степена гледали страног човека.⁵⁴ Али Филип је такво неповерење врло брзо савладао својим радом, а нарочито активношћу на спровођењу

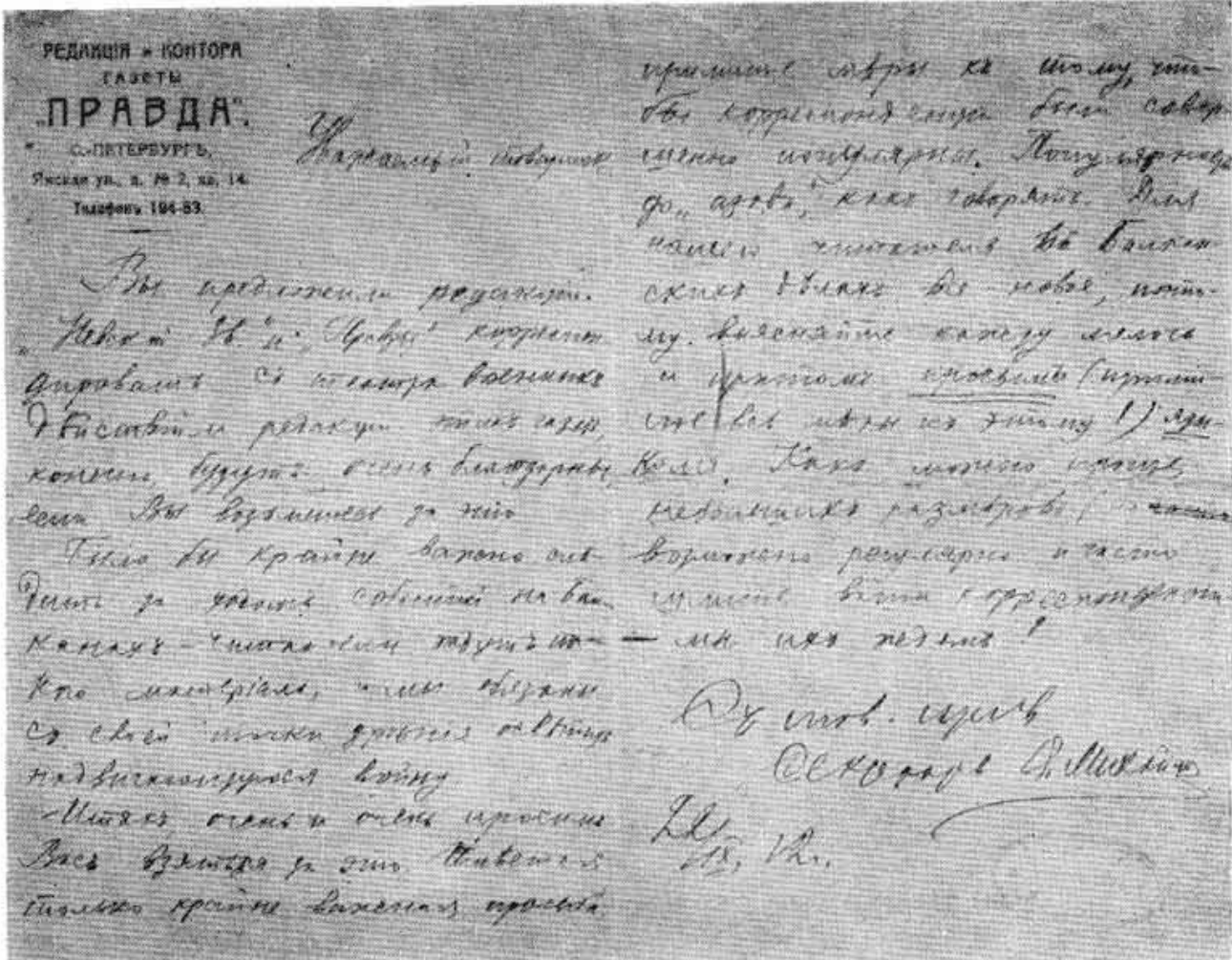
контроле вршења Закона о радњама и енергичним устајањем у заштиту повређених права радника. Поред тих инспекторских дужности, он је имао задатак и да уређује социјално-политички преглед и рубрику из Коморе у *Радничким новинама*. Истовремено се бавио веома широко публицистиком, настављајући тај рад у већ раније започетом смеру.

Повратком у Београд, Филип се настанио код својих родитеља у Таковској улици број 24, а после у број 35 (сада 37), где је и касније живео, све до свог коначног одласка из Београда, 1924 године.⁵⁵ Припадао је месној социјалистичкој организацији Палилуле, о чему је добио чланску књижицу, 8 септембра (26 августа) 1912 године.⁵⁶

Као што је за свог боравка у Русији сарађивао у разним облицима с револуционарним покретом у земљи, тако исто доласком у своју домовину, Филип није прекинуо ни сарадњу с револуционарним покретом Русије. Постао је сарадник бољшевичке *Правде*, која му је и у писму од 5 октобра (22 септембра) 1912 године, затражила да редовно сарађује. За *Правду* и *Невску Звезду* је било „веома важно пратити догађаје на Балкану — читаоци жељно очекују такав материјал, а ми смо дужни да са свог гледишта осветлимо рат који прети“. Зато је редакција молила Филипа да се прихвати овога посла, а нарочито да пише „савршено популарно“, да његови дописи буду „популарни до крајњих могућности“, јер за њихове читаоце „рубрика о Балкану претставља све ново“.⁵⁷ Филип је сарађивао у *Правди* и *Невској Звезди*, бољшевичким листовима, а такође повремено и у *Лучу*, мењшевичком. Та сарадња била је од посебног значаја, с обзиром на развој балканских ратова, а нарочито у току Другог балканског рата, када је на међусобне сукобе балканских држава утицала империјалистичка политика великих сила, напосе Русије.

Сл. 16 — Кућа у Таковској улици бр. 35 у којој је становао Филип Филиповић са родитељима за време свога боравка у Београду од 1912 до 1924 године.

Сл. 17 — Писмо редакције бољшевичке Правде Филипу Филиповићу, којим га позива на сарадњу од 5 октобра (22 септембра) 1912 године.

Балкански ратови су и иначе тешке услове читавог рада Српске социјалдемократије — страховито отежали. Део њених кадрова био је мобилисан у војску, као, на пример, Димитрије Туцовић, који је отишао на фронт у Македонију, а био је нешто касније мобилисан и сам Филип Филиповић, мада је са војном службом остао у Београду. Вршио је дужност ађутанта команданта места.⁵⁸ Занимљиву слику о томе даје међусобна преписка између Димитрија Туцовића и Филипа Филиповића, према неколико сачуваних писама. Туцовић се јавља из борбених редова, са претстража и уочава сву апсурдност рата („од досаде дошло је да се скаче у језеро“), истовремено желећи да упозна политичке

односе у Македонији, због чега и тражи да му се о томе шаљу књиге, Цвијићева студија о Македонији, као и сва остала литература која се односила на решавање Источног питања.⁵⁹ Филип Филиповић, са своје стране, жали се на бирократисање у команди места, која га убија. У почетку је могао и да пише „у наше и руске новине. Али у току неколико месеци војна канцеларија са својом околином и својим људима сломила ме је и физички и духовно, и стога врло мало читам и врло мало радим“. Као што је Туцовић осећао „несносну духовну атмосферу“ на претстражама, иста је убијала и Филипа у војној команди у Београду. Али ваљало се и даље борити и стога он јавља како

РАДНИЧНА КОМОРА

у
СРБИЈИ

Београд, 20 Мај 1913 год.

№ 17

Работна Камера и Централно Биро
Професионалних Савеза у Србији поштом
у Петербургу како досада на Всеросійској
Хигијенској изложби секретару Работне
Камере Филипа Василевича Филиповића,
са циљем извесног отплатног осигурања труда и
вопроса социјалног осигурања, ванше-
управничкој организацији просити вас работну
организацију и узредити њој оказати њу протом
криве велику подршку.

За Работну Камору:
РАДНИЧКА КОМОРА
БЕОГРАД

Председник
Мико Павичевић

За Централно Биро Професионалних Савеза

Секретар
Мико Павичевић

Сл. 18 — Факсимил писма Радничке коморе у Београду и Главног радничког савеза Србије, којим препоручују Филипа Филиповића свим радничким организацијама у Русији, да му изиђу у сусрет приликом његове посете Хигијенској изложби у Петрограду, где ће изучавати одељак „Заштите рада“, лета 1913 године.

поред Здравка Тодоровића, Драгише Лапчевића, Павла Павловића и Животе Милојковића и он ради у редакцији *Радничких новина*, за које су, поред осталог, број претплатника дотерали на приличну висину, на 4.400, како то Филип јавља у истом писму Туцовићу од 26 марта 1913 године.

Занимљиво је и Филипово обавештење о полемици која се водила у руској штампи о догађајима на Балкану, а у којој су Парвус и Троцки оптуживали извесне „прогресивне“ новинаре да су „тенденциозно варали руску јавност и прећуткивали сва могућа зверства, која су вршили балкански савезници (а нарочито Бугари) — у новозаузетим крајевима“.⁶⁰ У то време је и Троцки био у Београду и на Балкану и сам се појавивши као дописник с фронта. У већ поменутом писму Туцовићу, Филип га пита пише ли „Дневник“? — „Троцки умало те није до тебе допутовао због тога“.⁶¹

Убрзо се Филип ослободио свог службовања у команди места, те се поново могао потпуно посветити својој служби у покрету. Један од необично крупних проблема пред радничким покретом Србије, био је у томе што су Балкански ратови умногоме омели рад многих партиских организација, па је готово требало почети изнова на њиховом обнављању, и, друго, што је млада српска незајажљива буржоазија, у својој трци за профитима и пребацивању ратних терета на леђа радног народа, у пракси сасвим погазила све оне позитивне одредбе о заштити радника по Закону о радњама. Радно време било је продужено на 12, 14 па и 16 часова. Драстично су смањиване наднице, па чак нису — у почетку рата ни исплаћиване, позивањем капиталиста на своје обавезе према фронту, о чему су у Радничку комору стизале многе жалбе и протести од стране радника. Немилосрдно су гажене одредбе о заштити дечјег и женског рада. Оно што није успело самом режиму, да још у току 1912 године поништи Закон о радњама, јер је био спречен политичком акцијом Српске социјалдемократије, капиталисти су сами учинили. Зато је пред

Филипом као секретаром Радничке коморе, стајао као најозбиљнији задатак борба за примену Закона о радњама, који је донекле ублажавао експлоатацију радника. У том циљу, и у *Радничким новинама* пише више чланака на ту тему, уједно приказујући социјално законодавство у другим земљама и тиме потстичући пролетаријат Србије да га и он спроведе у својој земљи.

Као изванредан повод за многе написе те врсте послужила је Филипу тзв. Хигијенска изложба у Петрограду, која је била отворена 20 (7) јуна 1913 године и која је имала посебан одељак „о заштити рада“. Она је уједно омогућила Филипу да се поново нађе у Петрограду, у посети тој изложби.

На пут је кренуо почетком јуна 1913 године, о чему постоји неколико докумената. Претседништво Радничке коморе издало је Филипу писмо, којим га препоручује свим радничким организацијама и институцијама у Русији, да му се нађу при руци у циљу прикупљања података о социјалном законодавству.⁶² Занимљиво је овде истаћи да је том приликом Филиповић добио и легитимацију од Министарства трговине, која гласи на „Доктора Филипа Филиповића, професора и секретара Радничке коморе“, који путује у Петроград „у циљу проучавања организације домаће индустрије“.⁶³

Почетком јуна Филип је у Петрограду. Седамнаестог јуна јавља оцу, поред осталог, да је у *Правди* изишао његов чланак, „Балкан и рат“, „где сам мало закачио и господина Миљукова“.⁶⁴ 29 јуна јавља да је написао још један чланак „у овдашњим новинама *Луч* о балканској ситуацији“.⁶⁵ Међутим, највећа активност Филипова, ради које је и отишао у Петроград, била је на упознавању резултата социјалног законодавства и услова рада, што је све било веома добро приказано на тој изложби.

Већ средином јуна почели су да се јављају Филипиви написи са те изложбе, да би потом у око 60 бројева *Радничких новина* исцрпно писао о свим видовима и аспектима социјалног законодавства, заштите рада и радних услова, као и захтева које у том погледу

поставља радничка класа у својој борби.⁶⁶

Оно што фасцинира, то је обиље историских података и чињеница којима је Филип поткрепио и приказао достигнућа у тој области у појединим европским земљама. И не само то, Филип је приказао услове рада у појединим гранама индустрије и областима производње, услове на које су указала савремена медицинска истраживања а који би најпогоднији били за очување здравља радника: о дужини радног времена, о просторијама, о техничко-санитетској заштити, о врстама болести које изазивају поједини објекти рада, о становима, о исхрани радника и њиховим оделима, и тако даље. Скоро нема области и врсте законодавства, на које Филип није указао, поткрепљујући све статистичким подацима, резултатима научних истраживања и указивањем на праксу у Србији. На све то он гледа само као на неопходне услове који омогућавају делимичну заштиту рада у оквирима капитализма, а које тек промена друштвеног уређења, то јест социјализам може да обезбеди у пуној мери. Наиме, сва та достигнућа у области социјалног законодавства и заштите рада, Филип посматра кроз призму социјалне борбе и захтева радничке класе, да већ у границама капитализма обезбеди неке елементарне тековине, као што су осмочасовно радно време, забрана употребе дечје радне снаге до одређеног узраста, осигурање од повреда, заштита жена и мајки и сл. Све ово треба да створи услове за успешнију политичку, тојест социјалистичку борбу радничке класе.

Као црвена нит кроз све ове чланке провлачи се основни закључак, да је радницима за извојевање и таквих права потребна организација, организовано вођење класне борбе, јер само снага радничке класе обезбеђује доношење свих позитивних законских одредби, као и њихово практично спровођење у капитализму. Ово је стални рефрен Филипових чланака о тим питањима.

У свом закључном чланку о Хигијенској изложби у Петрограду, који је објављен у *Радничким новинама*, бр. 180 од 2. IX (20. VIII) 1913 године, Филип

истиче како су синдикалне и поједине радничке организације успеле да на тој добро организованој изложби изнесу на „видело све експлоататорске и плачкашке тенденције капиталистичке цивилизације боље него ли сви могући агитаторски говори и пропагандне акције“.

У свим тим чланцима, посебно се сусрећу фина запажања неких специфичности у политичким односима и у друштвеном развоју појединих европских земаља. Познавајући добро руске прилике, Филип примећује какве је ужасне плодове дала у руском политичко-економском животу „оригинална комбинација варварства с цивилизацијом, мешавина Азије с Европом...“ Цивилизација је дошла у Русију, „али средњевековне и феудалне форме социјалнополитичке реакције прикљештиле су на вратима Русије оне елементе цивилизације, који би били у стању да ублаже, парализују барем у неколико рђаве и ужасне облике капиталистичке културе“... И Филип закључује: „И у самој ствари Русија, уколико пати од развића нових форми капитализма, толико исто страда и од његовог непотпуног и неусавршеног развоја“.⁶⁷

Гледајући колико је једна оваква изложба, претворена касније у музеј заштите рада, дала потстицаја за изношење многостраних проблема социјалне политике, и нехотице се намеће мисао о томе не би ли било корисно да се и наше нове генерације, које данас израстају у социјалистичком друштву, путем таквог музеја, упознају са свим ужасним условима којима су били извргнути њихови очеви и дедови у време капиталистичке експлоатације.

Говорећи нешто касније о статистици рада и о сличним установама које су се појавиле у многим земљама као резултат борбе радничког покрета, Филип пише како у Србији нема ништа од свега тога, јер „министар привреде нема кад о томе да размишља, јер је и сувише заузет разним концесијама акционарским друштвима и другим мрачним делима“.

Филип је у Петрограду боравио двадесетак дана, а већ 5 јула кренуо је за Београд.⁶⁸

Упоредо с обављањем дужности везане за функцију секретара Радничке коморе, Филип се све више укључивао и у остале облике политичке борбе, нарочито у Београду. Појављује се на појединим зборовима, иступа с предавањима на јавним митинзима и слично. Тако, на пример, био је претседник великог радничког протестног збора, сазваног у Социјалистичком народном дому, на дан 28 септембра 1913 године — против беспослице — „против ратних авантура“, што се манифестовало у припреми новог рата против Албаније (тако звани „Трећи балкански рат“). На Филип пов предлог једногласно је усвојена следећа резолуција: „Раднички збор сазван да претреса питање о изванредној и ужасној беспослици која је настала услед минулих ратова и која у невероватним размерама сатире радничке масе, морао је са те теме прећи на објављену нову мобилизацију и на рат који је настао с Арбанасима, па испуњен мржњом према ратовима и огорчењем према политици која их условљава, громогласно изјављује:

1) Осуђује политику која, уместо уједињења које условљава мир, води дељењу Балкана, а са тим и сталним трењима и истребљивачким ратовима и

2) протестује противу освајачких тежњи буржоазије која, јурећи за морем, води земљу у једну крваву авантуру везану с недогледним несрећама.

Радничка класа изјављује своју одлучну опозицију политици која изводи српски народ на кланицу за себичне интересе монархизма, милитаристичке клике, каријеристичке бирократије и саможиве и грабљиве буржоазије“.⁶⁹

На дан 3 новембра Филип је говорио на великом јавном збору о „Мораторијуму и његовој ликвидацији“ на коме се свом одлучношћу залагао да се сви ратни терети и дугови пребаце на терет капиталиста који су се у рату богатали. Истовремено је жигосао „културу и цивилизаторство“ тј. варварску политику српске и осталих буржоазија у Балканским ратовима. Тада је говорио да је „Маска цивилизације и културе, која је била бачена на класно буржоаско друштво у почетку балкан-

ског рата, скинута сада и на свет божији прогледала је зверска њушка бестијалног варваризма“.⁷⁰

Тридесетог новембра иступао је на забавном вечеру које је организовао Секретаријат жена — социјалиста са темом „О заштити материнства“,⁷¹ о чему је нешто касније објавио и опширнији чланак у *Борби*.⁷² Исте 1913 године 25 децембра, на кварталским протестним зборовима против скупоће, заједно с осталим функционерима партије — Димитријем Туцовићем, Душаном Поповићем, Здравком Тодоровићем, и другим и Филип је говорио на збору у рејону „Дунав“. Тај његов говор, у коме је објашњавао политику трустова и картела и конкуренције која влада међу капиталистима, а завршио с позивом да „онај ко хоће у борбу против скупоће мора да буде против целокупног друштвеног уређења“, — био је бурно поздрављен.⁷³

За божићне празнике, као и многи други функционери партије, Филип је, по одлуци Главне партиске управе, био упућиван у унутрашњост да држи агитационе зборове. Он је 25 децембра 1913 године држао збор у Паланци, а сутрадан у Јагодини.⁷⁴

Година 1914 донела је нове задатке, нарочито у вези са заоштравањем међународне ситуације, бремените ратним сукобима. Отуда су и Филипови написи све чешће посвећени проблемима међународних политичких односа, сукобима империјалистичких сила око тржишта и светских путева и њиховој борби за доминацијом над слабијим земљама.

Све живље је и његово учешће у политичкој борби у земљи. У основи она се води на два фронта: економском, коме је био посвећен и VII Конгрес синдиката Главног радничког савеза, а за што је била везана и његова функција у Комори, и на политичком, у антиратној борби у којој је Српска социјалдемократија, заузимајући доследан интернационалистички став, ишла у све одлучнији сукоб са режимом — све до гласања против ратних кредита у Парламенту.

На VII Конгресу синдиката, на коме је учествовао као делегат Палилулске

социјалистичке организације, Филип је држао реферат: „Држава и Закон о радњама“. И на том је Конгресу извргао осуди српску буржоазију потсећајући на „бездушно гажење закона о радњама од стране оних за чије су интересе радници гинули по Албанији, Македонији и Старој Србији“.

Филипов допринос и помоћ у изградњи тадашњег синдикалног покрета у Србији био је и посебно истакнут у извештају управе Главног радничког савеза на томе Конгресу, упоредо са заслугама Димитрија Туцовића.^{74а}

Велику активност је испољавао у вршењу инспекција појединих фабрика и радионица. Тако га видимо у фабрици шећера на Чукарици, у Државном монополу, творници дувана, итд. О томе објављује своје извештаје, говори о „грозној и нечувеној експлоатацији“, нарочито деце и омладине и женске радне снаге. Истакнуту улогу имао је Филип и у познатом штрајку текстилаца у Лесковцу, спролећа 1914 године, где је одлазио по налогу Главног радничког савеза и Радничке коморе. Тад је истовремено устајао против званичних инспектора, који су као службеници Министарства привреде били позвани да, попут неумољивих енглеских инспектора из средине прошлог века, о чијој је непристрасности својевремено и Маркс говорио, — обилазе предузећа и објављују извештаје о прекршајима одредби Закона о радњама, али који ништа од свега тога нису чинили. Зато је о њима Филип писао. „Каква вајда од њих, када они не напуштају своје бирократске канцеларије, не обилазе фабрике и радионице, не штампају годишње извештаје, не кажњавају послодавце за невршење Закона о радњама. Они само носе лажно име привредних инспектора и ништа више“.⁷⁵ Нарочито је био оштар у осуди инспектора Симе Аврамовића, који се у Лесковцу према радницима „горе понашао од сваког полициског органа“. Филип га је јавно, преко *Радничких новина* жигосао, позивајући српски пролетаријат да не допусти „овом реакционарном бирократи да се и даље сматра као носилац социјалне политике“.⁷⁶

У то време припремани су, за август 1914 године, и нови скупштински избори. Филип је био кандидован на социјалистичкој листи за Округ врањски. Међутим, рат је прекинуо даљу агитацију. Тек шест година касније Филип ће се кандидовати у истом срезу и бити изабран на комунистичкој листи за посланика у Уставотворној скупштини.

IV

Избијање рата ставило је на пробу све радничке организације и њихова вођства. У условима захуктале ратне машине и дуго припреманих обрачуна међу империјалистичким силама за освајање нових територија и поделу света и у буци патриотских парола и повика, којим су маскирани прави ратни циљеви, — пролетаријат је требало да остане веран својој политици, својим интернационалистичким обавезама, супротстављања империјалистичком рату и буржоазији, политици увлачења радника једне земље у рат против радника друге земље. Међу малобројним партијама и тадашњим социјалистима, Српска социјалдемократија, на челу са својим вођством, остала је верна својим принципима и дотад узетим ставовима. Заједно с Лењиновом партијом њени посланици гласали су против ратних кредита, а њен вођа Димитрије Туцовић, у пламеном говору пролетерима и радном народу Србије, предочио је све страхоте рата и позвао их да остану верни борби за идеале социјализма. Такав је став делио и Филип Филиповић, остајући доследан овоме током целог рата. У то време је ваљало заузети револуционарне позиције и супроставити се ратним напорима своје буржоазије. А када је земља већ била окупирана, онда је то значило одбити сваку сарадњу с окупатором и стално будити у пролетаријату револуционарну свест и борити се за очување његових организација.

Филип је у првој години рата остао у Београду и даље вршећи своју дужност секретара Коморе и још више радећи у редакцији *Радничких новина*, заједно с Душаном Поповићем, Тришом

Сл. 19 — Филип Филиповић (седи десно) са кројачким радником Маринком Живковићем и двојицом студената (стоје) у Бечу маја 1917 године.

Кацлеровићем, Павлом Павловићем и Миком Тодоровићем. У то време Редакција је уствари била и партиско руководство. Непосредно пред окупацију Београда, Филип је успео да последњи вагон хартије отпрѐми у Ниш, што је Душану Поповићу омогућило да изда још неколико бројева *Радничких новина*, пошто се редакција још завремена тамо преселила. Падом Београда он се повукао у унутрашњост Србије, у Краљево, а после се вратио у Београд, да би већ током 1916 године био одведен у ропство и интерниран у Ашах, а после у Беч. Ту је провео већину ратних година све до завршетка рата.

Са стотинама хиљада интернираних и заробљених Срба у логорима Мађарске и Аустрије Филип је делио судбину горког живота интернираца у оскудици и ратној немаштини. Међутим, на интервенцију појединих социјалистичких посланика у аустриском парламенту (Адлера и осталих), он је већ спрелећа

1917 године премештен у Беч. Ту је уствари био конфиниран, морао се сваке недеље јављати полицији. Тамо је станао у Brauhausgasse 46/16, одакле се чешће јављао и својима у Београду. У Бечу се нашао и с појединим радницима и студентима с којима је наставио револуционарни рад. Одржавао је везу и с неким члановима Главне партиске управе, који су се налазили у Србији. Интересовао се за њихову судбину. У писму оцу од 27 јуна 1917 године, јавља како су се (они у Аустрији) много обрадовали јер су чули да је Триша Кацлеровић пуштен из затвора, а да такође жељно очекују долазак Душана Поповића.⁷⁷ Већ средином септембра Филип се јавља својима заједно с Кацлеровићем и Поповићем, који су га посетили у Бечу. Поред осталог, донели су му и многе пошиљке, те му се сада и стање побољшало. Ускоро је обезбедио и запослење у болесничкој благајни.⁷⁸

У време свога боравка у Бечу, како

је то сам касније изјављивао, одржавао је везе и са претставницима Чешке социјалдемократске партије с којима је радио на заједничком пружању помоћи заробљеницима.⁷⁹

Интересантан је његов став према онима који су ступили на службу у окупираном Београду. На њих је био љут, саветујући својима, почетком 1918 године, да ништа не предузимају у погледу његовог повратка у Србију како их је саветовао Драгиша Лапчевић.

У писму сестри од 13 фебруара 1918 године Филип је писао: „Ти ми рече у писму како је Драгиша рекао да бих ја могао доћи у Србију. То није тачно, ја знам овде боље ствари него Драгиша. Овде двојица другова имају туберкулозу, крв пљују и још не могу да добију одобрење да се врате у Србију на лечење. Тешко са враћањем политичара иде... Односно моје сумње о издржавању у Београду, могу рећи да то није баш тако смешно, ви врло добро знате како се ја односим према онима који се налазе на служби“.⁸⁰

Филипу нису дозволили ни касније, већ при крају рата, кад су разбијене аустријске армије отступале, да се врати у земљу. Ускоро су наступили револуционарни догађаји у Аустрији и у њима је учествовао; поразом револуције био је поново ухапшен, држан у затвору у Бечу и тек почетком јануара 1919 године преко Будимпеште нашао се поново у домовини.

Вршећи своју револуционарну дужност Филип је, иако физички удаљен од свога народа и радничког покрета своје земље, и у то време у њему учествовао. Чим су социјалисти у Сарајеву успели да покрену свој орган — *Глас слободе*, и Филип се почео јављати у њему. Новембра 1917 године објављен је његов чланак поводом трогодишњице смрти Димитрија Туцовића, у коме је, уз осуду рата, изнео и величину дела Туцовићева, који је заједно са српским пролетаријатом сачувао стари дух интернационале, „одржао на достојној висини њену црвену заставу“. Њему ће српски радници остати „на вечита времена благодарни, јер се нису дали ни за један тренутак завести „социјал-патрио-

тизмом“. Водили су онакву политику како их је учио њихов теоретичар у партиској школи, како их је просвећивао у штампи; како их је на зборовима сјајним и пламеним говорима одушевљавао за свету историску мисију радничке класе“.

И потом се стално јављао многим чланцима, између осталог, у полемици са Ренеровим схватањем самоопредељења народа, против његове „национално-културне аутономије“, која је назадна и у суштини одражава интересе аустро-угарског двора и бирократије. Затим се јавио и низом чланака на тему о империјализму, о светској привреди и финансијама, у којима је уствари разрађивао идеје из Лењинове књиге *Империјализам као највиши стадиј капитализма*. У *Гласу слободе* изишао је и његов чланак о руској револуцији, у коме је одлучно устао у њену одбрану.⁸¹

Сарајевски *Глас слободе* донео је и његово прво предавање, одржано средином јануара 1919 године у Радничком дому у Сарајеву, а потом и његов говор пред великом скупштином сарајевског пролетаријата у Друштвеном дому, 17 јануара исте године, који је значио уношење новог револуционарног духа међу југословенске социјалисте, за њихово превођење на позиције комунизма. Филип је тада пламеним речима позивао пролетере Југославије, истичући да дело руске и немачке револуције треба да буде и наше дело: „Не будимо само пасивни и равнодушни посматрачи ове циновске битке између рада и капитала, између социјализма и капитализма. Историја нам неће никада опростити ако и ми ништа не допринесемо овој великој битки. Данас се не смије само аплаудирати и изјављивати симпатије руским и немачким комунистима. Данас и ми морамо отпочети широку акцију међу радним масама. Не задовољавајмо се само пређашњим организацијама и старом тактиком! Недајмо нашим власницима да шаљу наше војнике у иностранство, као целате руске и мацарске револуције! Стварајмо радничка и сељачка вијећа! Тражимо да радници имају право контроле у свим рудницима и фабрикама над производњом! Тражи-

„Proleter i sviju zemalja ujedinite se!”

Prospekt

predavanja druga dra Filipa Filipovića, tajnika „Radničke Komore“ u Beogradu o „Međunarodnom položaju radničke klase“, održanom 24 siječnja 1919. u Zagrebu.

Svjetski rat izazvao je nečuveni raskol u radničkom pokretu, koji se završio krahom II. Internacionalne. Vecina službenih socijaldemokratskih stranaka u Evropi izneverila se svojem programu. Ali ovaj krah, koji je značio potpunu pobjedu socijalpatriotizma i preobražaj socijaldemokratskih stranaka u nacionalne, liberalne radničke stranke, jeste samo rezultat čitave historijske epohe II. Internacionalne.

Pod **socijalpatriotizmom** razumijemo mi priznanje ideje zaštite otadžbine u sadašnjem imperijalističkom ratu, savez socijalista sa buržoazijom, sporazum sa kapitalističkim vladama svojih zemalja, „građanski mir“ i odricanje klasne borbe i t. d. Kao glavna ideja socijalpatriotizma jeste suradnja klasa. Socijalpatriotizam predstavlja savez jednog dijela radnika sa buržoazijom protiv proleterске масе. Osim toga socijalpatrioti jesu provodjači buržoaske politike u radničkom pokretu. Ministerijalizam se javlja kao kruna ovake politike.

Stranačka kriza u radničkom pokretu ispoljava nam u socijaldemokratskoj stranci još jednu struju, tako zvanu centar. Centrumaši misle kao da se s ubedjivanjem kapitalista može nešto postići. Oni se slijepo drže one zastarjele borbe za demokraciju, za parlamentarnu buržoasku republiku; ne vjeruju u silu međunarodnog proletarijata, nesposobni za ma kakvu bilo revolucionarnu akciju. Zbog svoje neodređene, neodlučne i kolebljive politike nemaju uza se масе. Cjelokupan njihov rad u toku rata pokazuje nam, da nisu bili u stanju, da predvide ove velike historijske događaje, koje sada preživljujemo. Stoga se u posljednje vrijeme vrši raskol među centrumašima. Desno krilo prilazi socijalpatriotima a lijevo komunistima.

Svjetski rat je stvorio objektivne uslove za revolucionarnu situaciju. Nastupila je radikalna promjena u raspoloženju masa. Najbolji dijelovi međunarodnog proletarijata počeli su se sakupljati oko lozinke revolucionarnih Sovjeta. Komunisti (bolševici) sviju zemalja ne priznaju nikakav sporazum s buržoazijom, oni se bore na život ili smrt protiv kapitalističkog jarma, a za ostvarenje socijalizma. Stoga cijela buržoaska štampa kleveta komuniste kao razbojнике i lopove.

Rat je pokazao, kako je tek veliko nezadovoljstvo među širokim radnim masama, koje je stvorilo sve uslove, da može buknući Velika socijalistička revolucija. Njezin prvi

мо земљу без отплате за оне који је обрађују⁸².

Тада је отпочела нова ера и у животу југословенског пролетаријата и у револуционарној борби Филипа Филиповића. Настала је борба за стварање јединствене комунистичке партије Југославије и за уједињење пролетаријата у циљу успешније борбе на тлу новостворене заједничке државе.

V

Пре повратка у Београд, где су га партиски другови већ од раније очекивали и као секретара Коморе и у редакцији *Радничких новина*, Филип је још одржао предавање у Загребу (24 јануара), а потом учествовао и при заједничком договору претставника српског, босанског и хрватског пролетаријата, о припремању Конгреса уједињења. Отада, радом на припремању конгреса и, посебно огромном упорношћу којом је приступио обнављању партиских и синдикалних организација у Београду, настаје пуна активност Филипа Филиповића, која ће непрекидно трајати све до „Обзнане“ прекидана само хапшењима и прогонима од стране режима.

Многобројна су његова иступања на протестним зборовима и митинзима у Београду током 1919 године, а на теме о положају и задацима пролетаријата, о руској револуцији, о Државном већу и изборима за Уставотворну скупштину, о слободи збора и штампе, о садашњости и будућности синдиката. Колика је била ова Филипова активност види се по томе што је било дана када је и на три места иступао и држао реферате и предавања.

Што се тиче његове публицистичке активности, поред сарадње у *Радничким новинама*, треба још поменути чланак у *Мајском спису* за 1919 годину: „II или III Интернационала“, у коме је дао правилну оцену краха II Интернационале, која је „банкротирала јер се није могла прилагодити новим приликама“, те је зато и покушај њене обнове — исто што и настојање да се „галванизира мртва лешина“. Отуд је и скуп

стотинак претставника разних европских партија, који су се сакупили у Берну, да тобоже истражују главног кривца за светски рат, — Филип с правом оценио као „покушај да се шире у целом свету контрареволуционарне идеје под маском социјализма“. Зато је он једини излаз видео у бескомпромисном приступању III Интернационали.⁸³

Као што је већ поменуто, Филип је још током 1919 био у два маха хапшен. Први пут је мобилисан 30 априла и спроведен преко Зајечара и Скопља у Солун, а одатле преко Охрида и Дебра у забачено село на албанској граници — Пишколеју. Тамо је био при 3 чети првог батаљона X пука, где је остао око 2 и по месеца, отргнут од света, где су само по неке новине и друге вести случајно и са великим закашњењем стизале. О овом свом заточењу, које му је пало у толико теже, што је ту дознао и за смрт свога јединог преосталог брата Бошка — писао је сестри Драги 28 маја: „Духовни живот скоро свију нас овде је врло мизеран... Издвојени смо скоро од целог света, новине и писма — може се рећи — да и не добијамо. Можеш замислити како и када до нас допиру вести из Београда, кад сам ја тек 25 маја прочитао у новинама да смо нашег доброг и драгог Бошка изгубили“.⁸⁴

Средином јула исте године Филип је поново у Београду, да би већ на дан генералног штрајка, 21 јула, у Социјалистичком дому држао реферат на тему о социјалистичкој револуцији у Русији. Занимљив је приказ тога предавања у *Слободној речи* Моше Пијаде, у коме је подвучено Филипово велико познавање руског револуционарног покрета и где је уједно наглашено како су радници Филиповића „са аплаузом и узвицима дочекали ради познатих његових заслуга за народну ствар“. У свом броју 116 од 23 јула 1919 године *Слободна реч* је писала: „Друг Филиповић са својим изванредним познавањем радничког покрета и борбе, коју су руски радници водили пре рата и за време рата, изнео је општу ситуацију која данас у тој земљи влада, изнео је подземни рад руских радника бивше Русије за мир

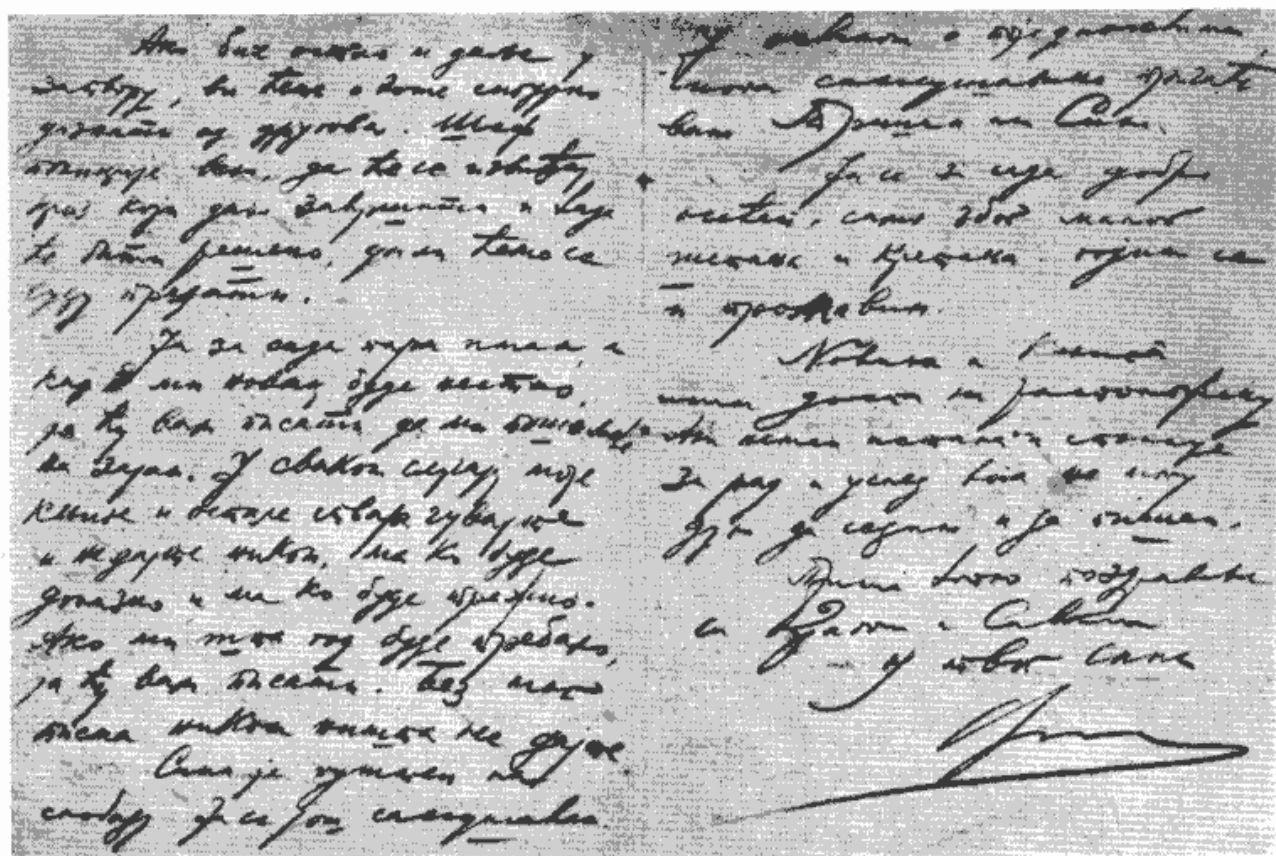
Сл. 21 — Факсимил дописнице у којој чланови социјалистичке организације из Ђу-прије поздрављају Филипа Филиповића као секретара Партије, са првомајске прославе 1919 године.

међународни и еманципацију радника, предочио је велико дело руских вођа за успех и објашњење пролетерског покрета и сложио се потпуно са радом нашег младог али снажног покрета“.

Али убрзо је уследило ново хапшење. Десетог августа 1919 године, после говора на великом протестном збору у Београду био је ухапшен и исто вече спроведен у Загреб, што је било повезано с познатом афером „Дијамантштајна“. Управо тиме је већ тада наговештавана појава „обзнане“, коју је југословенска буржоазија, ослоњена на милитаристичке кругове, припремала против комуниста. Али под притиском акција пролетаријата и пред одлучним држањем ухапшених комуниста које је војска затварала на основу провокаторских изјава Алфреда Дијамантштајна, овај подухват југословенске реакције тада је пропао. Истина, Филип и још неки комунисти држани су више месеци по затворима, изложени саслушавањима, полициској тортури и мучењима. Филип је најзад изведен пред

загребачки судбени сто, и новембра исте године, „услед недостатка кривице“ ослобођен оптужбе. Истина по том истом предмету било је и накнадно суђење у Првостепеном суду за град Београд, па је на дан првог јануара 1920 године и овај Суд донео одлуку о његовом коначном ослобођењу оптужбе.

Само као илустрација тадашње револуционарне активности Филиповића може се изнети и та чињеница да је он управо тих дана, вероватно по повратку из Загреба, свратио у Сомбор на оснивачку конференцију Месне партиске организације. Том приликом, 19 новембра 1919 године, Филип је био главни говорник на тој конференцији. Окупљеним делегатима, којих је било око 40, говорио је о потреби да се створи јединство радничке класе, о значају стварања јединствене партије у тадашњој борби пролетаријата. Преживели учесници те Конференције сећају се Филипа и његовог борбеног говора, као и његовог лика: био је леп и наочит човек,

Сл. 22 — Писмо Филипа Филиповића оцу из загребачког затвора од 27 августа 1919 године.

висок, са лепим брковима. Запамтили су га, јер је још у два маха долазио у њихов град, у време припрема за Вуковарски конгрес и приликом организовања предизборне кампање за Уставотворну скупштину.^{84a}

Током 1920 године запажена је велика Филипова активност око припреме општинских избора, учешћа на Другом Вуковарском конгресу, и око избора за Уставотворну скупштину. И у овој години његова активност је понајвише везана за Београд. У њој је он, поред првог претседника београдске комунистичке општине, био изабран и за претседника месне партиске организације у Београду, на скупштини партиског чланства од 7 марта 1920 године.

Значајна су у његовој делатности те године предавања која је одржао партиском активу и, посебно организацијама СКОЈ-а. Тако је, на пример 29 фебруара 1920 године, на великом збору

омладине Београда држао реферат „О развоју омладинског комунистичког покрета у свету“ а на конференцији чланова Савеза комунистичке омладине Југославије секције Врачар — 15 децембра исте године држао је реферат „О комунизму“. Петнаест дана касније пред истом организацијом иступао је на тему „Демократија и диктатура пролетаријата“, и тако даље. На многим зборовима на којима се захтевало успостављање пријатељских односа са Совјетском Русијом (28 марта), о зборовима против прогањања и терора над радничким покретом у Војводини и Далмацији (6 јула), о успесима совјетске власти — на дан трогодишњице Октобра, итд. — Филип је свугде неуморно иступао.⁸⁵ Уза све то био је и најодговорнији руководилац Комунистичке партије Југославије, што је посебно захтевало велики и одговоран рад. Ту његову активност, можда, могу најбоље

да окарактеришу његове властите речи, из писма упућеног Коминтерни, непосредно после Вуковарског конгреса, а поводом иступања центрумашке опозиције против револуционарног крила КПЈ када је дошло и до колебања једног дела руководећег кадра који се није слагао са новим партиским програмом. Филип је тада писао „Нама претстоји тежак али благородан рад и због недостатка довољног броја партиских радника бићемо принуђени да десетоструко увећамо нашу енергију. Ми смо дужни да напрегнемо све наше снаге и тек се онда можемо надати успеху...“⁸⁶

У току припрема избора за Уставотворну скупштину био је поново хапшен. Међутим, све то није могло да омете успех Комунистичке партије, која се, после Вуковарског конгреса и успеха на општинским изборима, све више афирмисала међу радним људима Југославије. Ово је потврђено и успехом на парламентарним изборима, када је Комунистичка партија Југославије са више од 200.000 гласача избила на треће место и добила 59 посланичких места у Скупштини. Филип је изабран за посланика у Врањском округу у изборном срезу Пирот. Настала је још једна његова дужност: рад у Комунистичком посланичком клубу. Крајем ове године, а нарочито с пролећа следеће Филип је био теже болестан. С пролећа 1921 године морао је поћи на лечење и операцију у Беч, а потом и на Хрватско приморје.⁸⁷ Па ипак, свој рад у руководству Комунистичке партије Југославије није прекидао, остајући и даље један од њених најистакнутијих и најпопуларнијих функционера.

Већ средином 1920 године Филиповић је у својим анализама запажао појаву осеке у развоју европске револуције, о којој се толико много у то време говорило.⁸⁸ Али, изгледа, као и многи тадашњи револуционари, ни Филип није успео да до краја сагледа све конзеквенце које је таква процена момента захтевала. На једној страни она је тражила одступање, али само под борбом, то јест развијање акција маса и њихово супротстављање налетима реакције; а на другој страни, припрему и других

организационих форми, стварање илегалних организација, које ће продужити рад у новим условима. Изгледа да Филип није успео да утиче на такав курс у раду партије. Док је до победе на парламентарним изборима крајем новембра и у ери великих штрајкова рудара, који су наступили децембра 1920, био и даље понесен успесима револуционарног покрета, дотле је појавом „Обзнане“, коју је донела Веснићева влада, 29 децембра 1920 године био прилично изненађен, као и читаво руководство Партије. Уосталом, овакву дрскост буржоазије мало је ко у оно време очекивао. Зато је „Обзнана“ пре свега схваћена као извор слабости буржоазије, што је грешку партије односно њеног вођства само увећало.

У таквој ситуацији ускоро је уследио Видовдански атентат, а потом се гнев буржоазије сручио на Комунистичку партију, чијих је 59 посланика у Скупштини давало превагу опозиционим снагама које су се супротстављале политици великосрпске буржоазије. Ударом по Комунистичкој партији, као најопаснијој снази, требало је обезбедити победу режима буржоазије, која је те године доживљавала своју привредну стабилизацију. Већ првог јула 1921 године, други дан после Стејићевог атентата на регента Александра, министар правде је у Скупштини затражио изручење суду Филипа Филипковића, Владимира Чопића и Николе Ковачевића, што је одмах и изгласано. Филип Филиповић, са својим друговима, тога дана је ухапшен на улици, спроведен у Управу града, злогласну београдску „Главњачу“ где је у то време конструисан познати „Видовдански процес“ против комуниста.

После седам месеци издржаних у затвору, 25 јануара 1922 године, заједно с атентатором Стејићем и другим оптуженим, изведен је на суд и део комунистичких посланика, са њима на челу Филип Филиповић.

Истом одлучношћу и хладнокрвношћу којом се одликовао у својој револуционарној раду, показао се и у затвору, и касније на суду. Протествовао је против ужасних мучења која су вршена

над затвореним радницима, а нарочито пролетерима из Војводине, старим Лајошем Чакијем и др. Испољавао је, као и увек племенитост и солидарност са својим друговима. У условима страховите зиме, хладних бетона „Главњаче“, на којем су проводили дане и ноћи ухапшени комунисти, Филип је с њима делио храну и помоћ коју је добијао. Четири и по месеца један његов друг имао је у самици свега ћебе, и њега му је уступио Филип Филиповић. На суду је одлучно бранио идеје и програм Комунистичке партије разобличавајући наводе оптужбе у овом монстр-процесу, који је режирала југословенска буржоазија. На њему је изјавио да прихвата 21 услов који је Коминтерна поставила за своје секције, да стоји на позицијама програма своје Партије усвојеном на Вуковарском конгресу, да је револуција природни облик борбе против старог система и да чини историско право угњетене класе. На оптужбе о припадности комунистичких партија Комин-

терни и да комунисти раде по наредбама из Москве, Филип је с поносом говорио о интернационалној повезаности пролетаријата. Али „Комунистичка политика не претставља просту копију пронађених и патентираних начела у Москви, она се састоји у вођењу револуционарне борбе маса за коју су услови у свакој земљи у многоме различити.“⁸⁹

За њега су карактеристичне речи којима је завршио своју одбрану на суду 18 фебруара 1922 године. Истичући да сноси одговорност за рад који се кретао у оквиру програма и тактике Комунистичке партије, Филип је говорио: „По нашем дубоком уверењу и мишљењу, ми смо радили у интересу радног народа вароши и села. Ми смо радили у интересу наше земље коју волимо. Цео свој живот спремни смо да жртвујемо на олтар нашег идеала.“⁹⁰

Упркос очигледне апсурдности оптужби Филиповић је, заједно са осталим комунистичким посланицима, осуђен на 2 године затвора.

Пошто се једно време као осуђеник лечио у болници у Београду, Филиповић је највећи део робије провео у Митровачкој казниони, до марта 1923 године, а остатак од 6 месеци био је у Пожаревачком затвору. Као што је већ поменуто Филип је на робији припремао своје познато дело *Развитак друштва у огледалу историског материјализма*. Дobar део новца који је примио од свога оца, како се то види из затворског пописника, трошио је за набавку књига. Према неким сачуваним подацима у „цензорској књизи“ Митровачког казног затвора, Филиповић је морао неколико пута да протестује против одузимања књига затвореницима. Забележен је такав захтев управнику затвора учињен, заједно с Божићем Масларићем и Лазом Стефановићем, 5 новембра 1922 године. Тада су тражили да им се дозволе бар оне

Сл. 23 — Комунистички посланици Ф. Филиповић (у средини), Ж. Милојковић и М. Требињац у пратњи жандарма излазе из зграде суда у Београду (налазила се на данашњем Тргу Маркса и Енгелса) за време „Видовданског процеса“ фебруара 1922 године.

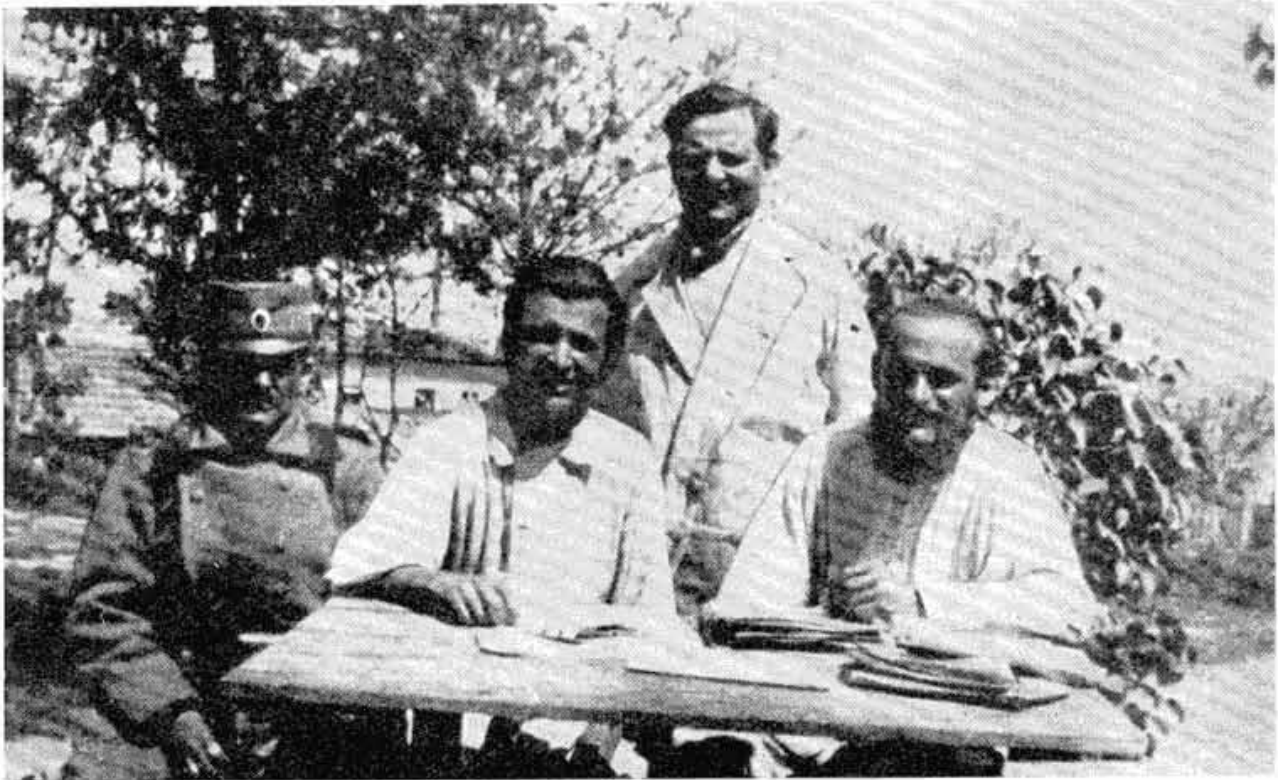

Сл. 24 — Осуђени комунисти на Видовданском процесу: 1 — Владимир Чопић, 2 — Ђуро Салај, 3 — Милош Требињац, 4 — Владимир Мирић, 5 — Филип Филиповић, 6 — Лазар Стефановић, 7 — Иван Чоловић, 8 — Живота Милојковић, 9 — Никола Ковачевић, 10 — Палинкаш Шимон, 11 — Драги Марјановић, 12 — Саво Николић. Наслоњен на зид стаклорезачки радник Јоца Давидовац који је доносио храну оптуженим комунистима.

књиге које су већ до тада биле дозвољене.⁹¹ У писмима оцу, Филип је такође чешће тражио да му се неке књиге пошаљу или набаве, што му је све требало за његов рад.

После ове осуде и робије Филиповић ће још у два маха видети свој Београд. Први пут на пролазу из Митровачког у Пожаревачки затвор 21 марта 1923 године, на дан сахране свога оца, а потом, 5 септембра исте године, када му је пролетаријат Београда приредио величанствен дочек по изласку с робије. Од тад ће у њему остати до јуна следеће године, кад ће га коначно напустити.

Колико су пролетери Београда вољели Филипа Филиповића, свога вођу, сведочи и велика почаст одата његовом оцу, Васи, при сахрани. Његов одар су пролетери украсили црвеним венцима, а у опроштајном говору који је у име Филипових другова одржао Триша Кацлеровић, види се да су сви они у Васи гледали човека који је „имао разумевања и искрених симпатија за идеју свога сина“, кога је увек подржавао. „У најтежим данима борбе свога Филипа — говорио је тада Триша Кацлеровић — Ти си увек био уз њега и као отац и као човек. И уколико је он у

Сл. 25 — Ђуро Салај, Филип Филиповић и Никола Ковачевић, као затвореници у болници у Видинској улици у Београду, пролећа 1922 године.

политичкој борби ишао путем најлепших идеала, путем који је трновит али тако диван и заносан, утолико је твоја

љубав према Филипу била нежнија и силнија.⁹²

О популарности Филипа Филиповића у Београду потврђује и његово поновно истицање за носиоца кандидатске листе на општинским изборима, заказаним за 19 август 1923 године, дакле, у време када се Филип налазио још на робији. Истицањем те кандидатуре Филипа Филиповића, вођство Независне радничке партије то је учинило „не само да њему лично ода признање“, који је постао, како се каже у једном уводнику *Радника* тих дана „симбол мучеништва целокупног нашег покрета“, већ и да његовом кандидацијом протестује против насиља које се врши према радничком покрету још од „Обзнане“ и увођења „Закона о заштити државе“ и да „протестује против целокупне политике режима“.⁹³

По изласку из затвора заједно са

Сл. 26 — Филипов отац Васа Филиповић
Слика из времена Првог светског рата.

Владимиром Чопићем и Николом Ковачевићем, као и групом пожаревачких радника, Филип је трећег септембра посетио споменик Васе Пелагића на пожаревачком тробљу и полагањем венца и евоцирањем његовог светлог лика одао пошту овом великом борцу за социјализам на Балкану, чијим се идејама и делима у младости и сам одушевљавао. Тада је дошло и до сукоба са жандармеријом која је покушала плотуном из пушака да спречи манифестације радника својим ослобођеним посланицима Комунистичке партије, а потом их је многе ухапсила кундачећи их у затвору. Тако је Филип са својим друговима поново допао затвора.

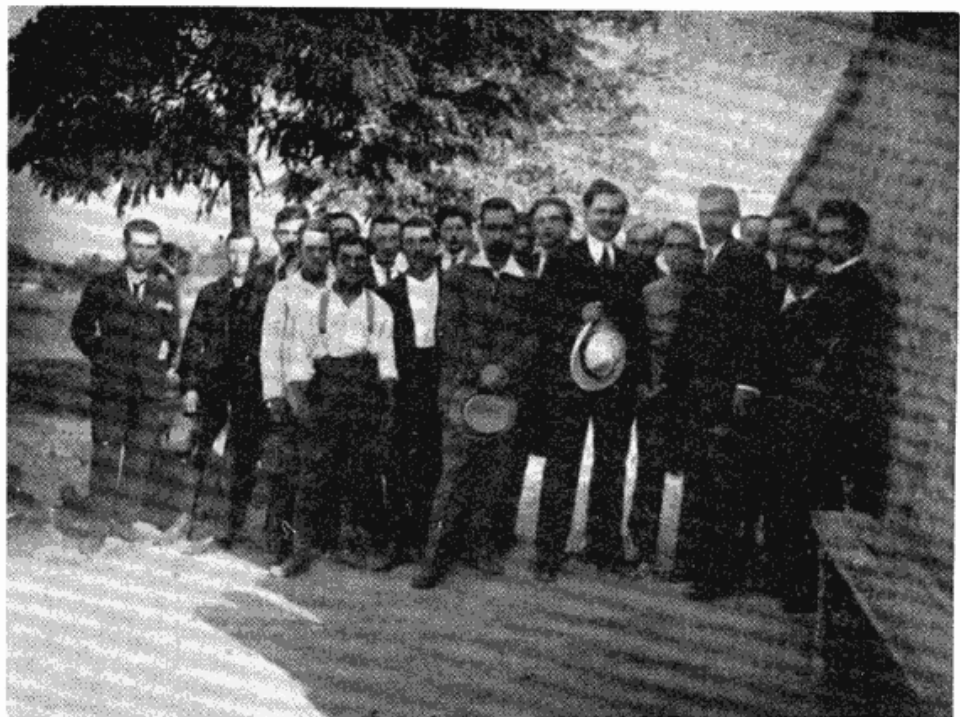
Два дана касније Филип се са овим својим друговима искрцао на Савском пристаништу у Београду. Било је то 5 септембра 1923 године.

Схватајући значај и популарност Филипа Филипивића полиција и жандармерија блокирали су пристаниште и околне улице, припремајући фијакер у коме би кришом Филипа спровели у његов стан. Међутим, и пролетаријат Београда био је обавештен о доласку Филипивића и другова. Партија се ангажовала да и тај дочек претвори у свој успех. Рајко Јовановић, Моша Пијаде,

Бора Продановић и други, организовали су долазак хиљаде радника и омладине на улице око пристаништа. У тренутку Филиповог доласка, нешто после осамнаест часова, око 4.000 радника, колико се ту нашло, пробили су кордон полиције и жандармерије, дочепали се фијакера у који је био укрцан Филип и — мимо воље полицијских агената и жандарма, сами су дали правац Филипивићевом кретању улицама Београда.

Опкољен и праћен огромном масом радника који су развили црвене заставе и мараме привезане на штапове, фијакер с Филипом пошао је пут Калемегдана, а затим у Кнез Михајлову улицу. Свуда се клицало Филипу, комунизму, Лењину и совјетима, а чуле су се и пароле против владе и терора. У Кнез Михајловој улици радници су Филипа носили на рукама.

На раскршћу према Чика Љубиној улици жандарми су успели да фијакер скрене у ту улицу у намери да Филипа даље спроведу Поенкареовом (данас Македонска) и даље у Таковску, у стан. Међутим, код Кнежевог споменика, још већа маса радника сачекала је Филипа и приморала жандарме да фијакер окрену у правцу Теразија. Приликом скретања у Скопљанску улицу (данас

Сл. 27 — Филип Филипивић, Владимир Чопић и Никола Ковачевић са групом пожаревачких радника који су их срдечно дочекали после изласка из затвора 3 септембра 1923 године.

КАНДИДАТСКА ЛИСТА

за избор часника општине вароши Београда на дан 19. августа 1923. године

1. Кандидати са нарочитим условима :

1. ПРЕДСЕДНИК ОПШТИНЕ :

ФИЛИП ФИЛИПОВИЋ

новинар из Београда

2. ПОДПРЕДСЕДНИК ОПШТИНЕ :

ДУШАН ЂОРЂЕВИЋ

наставник из Београда

Кметови правници :

3. Кмет : УГЉЕША ЈОВАНОВИЋ, адвокат из Београда
4. Кмет : ДРАГУТИН М. БРАНЧОВИЋ, књижев. Мин.
Грађевина из Београда

5. Кмет : РАЈКО Д. ЈОВАНОВИЋ, референт Правде
из Београда
6. Кмет : БОРИСЛАВ ПРОДАНОВИЋ, новинар из Београда

2. Кандидати са општим условима :

7. Кмет : Стеван Марковић, кројач из Београда
8. Кмет : Алена Ребрић, радник из Београда
9. Кмет : Влајко Мартиновић, кројач из Београда
10. Кмет : Никола Ђ. Динић, типограф из Београда

11. Кмет : Панта Седулић, чистач обуће из Београда
12. Кмет : Радован Томић, линкерница из Београда
13. Кмет : Станојко Стефановић, келнер из Београда
14. Кмет : Ниворин Милadinовић, бравар Луца Ник. из Београда

3. Одборници :

15. Одборник :

Милан Гројић

16. Одборник : Милојко Тодоровић, секретар из Београда
17. Одборник : Лазар Петровић, тањкар из Београда
18. Одборник : Милорад Мажоровић, радник у земљишту из Београда
19. Одборник : Стојан Н. Максимовић, типограф из Београда
20. Одборник : Драгути В. Бујић, озбиљ. радн. из Београда
21. Одборник : Димитрије Н. Алимпијевић, печалар из Београда
22. Одборник : Моша С. Пјаде, новинар из Београда
23. Одборник : Јако Ђ. Нишавић, трг. помоћ. из Београда
24. Одборник : Милорад Ђорђевић, технич. трам. из Београда

25. Одборник : Милан Мартиновић, кројач из Београда
26. Одборник : Јован Газиновић, фарбар из Београда
27. Одборник : Грчо Живковић, кројач из Београда
28. Одборник : Добрице М. Неласковић, обућар из Београда
29. Одборник : Рада М. Милошевић, трг. пом. из Београда
30. Одборник : Милан М. Животић, озбиљ. радн. из Београда
31. Одборник : Драгути Марковић, кројач из Београда
32. Одборник : Валентин Бураковић, молер из Београда
33. Одборник : Петар Степановић, шофер из Београда
34. Одборник : Никола Крстић, радн. сток. гаса из Београда
35. Одборник : Алекса Стефановић, столар из Београда
36. Одборник : Стано Зарић, тргован. из Београда
37. Одборник : Милош Дукић, кројач из Београда
38. Одборник : Добрице Стефановић, печалар из Београда
39. Одборник : Ђељко С. Герасимовић, типограф из Београда
40. Одборник : Боривоје Марковић, кројач из Београда
41. Одборник : Љубинко Богдановић, аматер Држ. Желез. из Београда

42. Одборник : Савенаре Лазаревић, линкерница из Београда
43. Одборник : Ђорђе Пашчић, аптекар из Београда
44. Одборник : Чедо Живковић, тргов. пом. из Београда
45. Одборник : Петар Бојић, молер из Београда
46. Одборник : Милорад М. Савковић, студ. фил. из Београда
47. Одборник : Живота Живковић, стол. радн. из Београда
48. Одборник : Станислав Ј. Павичек, бравар из Београда
49. Одборник : Драгомир Стојанић, радн. сток. испр. душан. из Београда
50. Одборник : Цеско Грбић, глумач из Београда
51. Одборник : Душан Марковић, бравар из Београда
52. Одборник : Алекса Илић, столар из Београда
53. Одборник : Стеван Петровић, молер из Београда
54. Одборник : Мито Бабић, столар из Београда
55. Одборник : Стано Дунд, обласки радник из Београда
56. Одборник : Милош Буковић, носач № 90. из Београда
57. Одборник : Божидар Божовић, кројач из Београда
58. Одборник : Радојко Раковић, објектор из Београда
59. Одборник : Драгути Ђорђевић, студ. технич. из Београда

Гласачко место бр. *II (Шеминско веошко место)*

Представник листе :

Заменик :

Димитрије Н. Петровић из Београда
Др. Милош Стојановић из Београда

из Београда

из Београда

*Извршен и јурислички одборници извршени су у складу са одредбама извршних прописа
и одредабама извршних прописа извршени су у складу са одредбама извршних прописа.*

*Бр. 2385
3. јуна 1923.*

Димитрије Н. Петровић

Димитрије Н. Петровић

Нушићева) Филип је одржао говор. Од силног узбуђења а и тада мислећи на друге, Филип се само захвалио друговима и позвао их нека пођу на железничку станицу, јер да тамо полиција спроводи Чопића и Ковачевића.

На станици се, потом, окупила још већа група радника. Дошло је и до сукоба. Жандарми и полиција су пуцали на раднике. Али то није спречило да радници у бризи за Чопића и Ковачевића продру на перон, изазивајући истовремено и закашњење свих возова који су у то време требали да крену. Тек када је стигла војска као појачање, демонстранти су били растерани.⁹⁴

Полиција је исто вече ухапсила 60 до 70 другова, међу њима и организаторе Филиповог дочека — Рајка Јовановића Бору Продановића, а у току ноћи и Мошу Пијаде. Набијене у једну ћелију полиција их је тамо држала пуних 21 дан, што је било једноставно полицијска казна изречена без икаквог суђења.⁹⁵

Дочек који је радни народ Београда приредио Филипу снажно је одјекнуо широм земље. Осим радничке, то је забележила и тадашња објективнија грађанска штампа. Био је то снажан доказ да терор и прогањање настали после „Обзнане“ и Закона о заштити државе, нису могли сломити борбени дух радничке класе. Неколико дана после ових догађаја Божидар Масларић је на пример, из затвора у Сремској Митровици писао својој мајци поводом Филиповог дочека у Београду „да пролетаријат не заборавља своје вође...“⁹⁶

Опет је за Филипа настао неуморан рад у покрету. Ускоро је изабран за председника Централног одбора Црвене помоћи која се тада формирала као Међународна организација за помоћ револуционарима, жртвама реакције и белог терора. Мало касније постао је и председник Централног одбора Независне радничке партије Југославије. Опет са удвострученом енергијом ради као

Сл. 28 — Кандидатска листа Филипа Филиповића за председника општине од 19 августа 1923 године. Поред осталих за одборника се кандидовао и Моша Пијаде.

пропагандист и агитатор, постаје главни уредник *Борбе* — марксистичког часописа. У њему објављује многе своје радове, држи предавања на партиској школи у Београду, у чијем је оснивању и он био један од иницијатора. Крајем јануара 1924 држи реферат на комеорацији поводом Лењинове смрти, учествује у раду на припреми прославе Првог маја 1924 године. Држи реферате о значају првог маја, поред осталог, и у својој партиској организацији на Палилули 8 априла, а 20-тог на великом збору београдских радника на исту тему — у башти Бајлонове пиваре, итд.

У *Мајском спису* за ту годину, поред осталог, пише сáм пет прилога: о Партији и синдикатима, где о партији, између осталог, каже: „Партија је највише сједињење свих форми пролетерске класне борбе за ослобођење радничке класе од капиталистичког јарма... Са лучом револуционарног социјализма Партија осветљава све завијутке на путу ослободилачке пролетерске борбе“. Затим, о лењинизму, о Закону о заштити државе и социјалној политици, у коме говори о експлоатацији радничке класе и о улози југословенских центрумаца и социјалдемократа — као лакеја буржоазије; те о радничко-сељачком савезу и о радничкој штампи и њеном значају у револуционарној борби.⁹⁷

У тој години је раднички покрет знатно оживео после удара које је задобио „Обзном“ и Законом о заштити државе. На пример, само на великом збору у Топчидеру на дан Првог маја било је 5.000 учесника. На повратку из Кошутњака и Топчидера поново је одржан велики збор у Карађорђевој парку, на коме је главни реферат одржао Филип Филиповић. Ту прославу није могло омести ни хапшење око 800 активиста, које је извршила београдска полиција уочи тога дана.

Према подацима, који су се досад пронашли, Филип је боравио у Београду све до почетка јуна 1924 године. У току маја сретамо га још на неколико акција. На дан 11 маја говори на великом студентском збору, сазваном у знак протеста поводом убиства Лепосаве Пе-

ровић, студенткиње из Загреба; 17 маја у секцији Независне радничке партије „Врачар“ држи предавање на тему; „Знање — оруђе класне борбе“; 28 маја на конференцији кожарско-прерађивачких радника — на тему „О радничком законодавству“.

Неколико дана касније Филип је, по налогу Партије, илегално, преко Загреба прешао у Аустрију, а одатле на V Конгрес Комунистичке интернационале, који је одржан у Москви. Отада је Филип коначно прешао у илегалност, чиме почиње ново велико поглавље у његовом животу. Учесник је на два последња конгреса Комунистичке интернационале, као и оба касније држана конгреса Комунистичке партије Југославије у којима је узео најактивније учешће. Било да је био у најужем пар-

Сл. 29 — Филип Филиповић у дворишту Пожаревачког затвора 1923 године.

тиском руководству, било да је у њему деловао као функционер Коминтерне, — Филип је још дуги низ година био најнепосредније везан за живот и борбу Комунистичке партије Југославије. С њом је делио многе слабости које је она тада преживљавала, нарочито оне које су јој се наметале чланством у једној централизованом револуционарној организацији каква је била Комунистичка интернационала, чији је руководио центар, веома удаљен од стварности и средишта у коме се одвијала борба, најчешће доносио закључке и одлуке неадекватне тој стварности, а које су се услед једне револуционарне дисциплине, као и угледа прве земље социјализма, природно наметале појединим партијама — и тиме проузроковале многе слабости у њиховом раду. И Филип није био ослобођен таквих слабости, мада он лично није припадао тадашњим фракцијама чија су беспринципијелна борба и размирице слабиле и онако ослабљене снаге Партије, а што се све појачавало условима емиграције и мешања са стране у ствар партиских руководства и слично. Напротив, Филип искрено поздравља историску иницијативу загребачке организације која је повела борбу за јединство Партије, радовао се и помагао је победу пролетерског језгра у њеном руководству.

Такав његов став још више је долазио до изражаја у оном свакодневном непосредном контакту са појединим партиским радницима нарочито млађим, у које је Филип уносио дух ведре атмосфере, другарских односа, узајамног помагања и здраве критике. Деловао је својом једноставношћу и скромношћу, што су осећали и чега се сећају сви његови сарадници. Тако се, друг Јован Веселинов сећа извесних момената и сусрета са њим у том периоду. Филип није волео фразе, демагогију, ништа није давао на бусање, од чега нису били поштеђени претставници ни једне ни друге фракције. Волео је људе, ценио их је по њиховој стварној вредности, по раду, по поштењу. Био је присан у односу са људима. Њему су се људи могли поверити, доћи на разговор, на савет. Знали су да ће им он дати пуну

помоћ, било у партиском раду било у личном животу.

Лично Филип је био ослобођен сваке сујете за разлику од многих других. Иако је био истакнут публициста, пропагатор марксизма, са већ низом објављених и познатих радова, њему ништа није сметало да, на пример, своје написе, чланке и слично даје далеко млађим друговима од себе на читање, на примедбе. Критику је искрено примао и радо је усвајао сваку корисну сугестију. У то време Филип је радио на неколико већих радова значајних за решавање теоретских питања и за практично-политичку борбу комуниста (о аграрном и националном питању, о сељачким покретима, низ написа из историје Комунистичке партије итд.). Међутим, праћење даљег рада Филипа Филиповића прелази оквире овога написа...

Занимљиво је изнети још неке моменте о томе Филиповом последњем одласку из Београда. Према сећању његове сестре Драге, то је био сасвим необичан опроштај. Филип је и до тада много путовао, и то илегално, на пример, за време Мађарске комуне Беле Куна, када је одлазио у Будимпешту. А и по другим партиским задацима, знао је чешће нестати из Београда. Овога пута било је друкчије: „Када је пошао — прича она — некако се свечано и посебно поздрављао. Таман је пошао, па се тек вратио да се пољуби самном. Тада сам видела да се он спрема на неки далеки пут. Гледала сам га кроз прозор и видела сам како је отишао погнуте главе. Једва што је замакао, долазе три Руса — белогардејца, који су били агенти. Питали су за Филипа. Рекла сам им да је он у дому. Међутим,

они су ми одговорили, да су га тамо тражили, али да га није било...“⁹⁸

*

Да, Филипа тамо више није било. Југословенска полиција и белогардејци у њиховој служби, нису више могли да се дочепају великог југословенског револуционара. Он је још преко 10 година обављао своје партиске дужности служећи пролетаријату Југославије, а и међународном радничком покрету, и посебно СССР-у, у коме ће се трајно настанити почетком 30-тих година. Ту је истовремено радио и у Аграрном институту, и у појединим органима Комунистичке интернационале. Међутим, оно што није пошло за руком југословенској реакцији да прекине револуционарни рад Филипа Филиповића, учинио је Стаљинов НКВД, у моменту свога великог дивљања, у ери тзв. велике Стаљинове чистке, када је током крвавог обрачуна с многим револуционарима, и совјетским и иностраним, престао и живот Филипа Филиповића.

Као револуционар који се сав посветио борби за идеале радничке класе, за победу социјализма, доживео је, како то каже друг Тито, најстрашнију судбину коју је могао да доживи један револуционар, да буде оптужен од својих другова за тобожњу издају ствари за коју се борио и да под том лажном оптужбом невин умре. Претпоставља се да се живот Филипа Филиповића прекратио негде у затворима НКВД-а 1938 године.

Али је велико дело Филипа Филиповића остало неуништиво у историји Комунистичке партије Југославије, а посебно у револуционарном покрету Београда.

НАПОМЕНЕ

¹ Види о томе чланке Ф. Филиповића у *Гласу слободе* од 1917 и 1918 године.

² Ф. Филиповић, *Руска револуција, Глас слободе* бр. 33 од 27 априла 1918.

³ *Говор Филипа Филиповића, Глас слободе* бр. 14 од 20 јануара 1919.

⁴ Види: *Једна резолуција*, донета на седници социјалистичког партиског већа 23 фебруара 1919 године, у којој се између осталог

каже: „Не признаје се конгрес у Берну, а поздравља се Први конгрес III Интернационале у Москви“. *Радничке новине* бр. 64 од 19 марта 1919. Такође и чланак Ф. Филиповића: II или III Интернационала у 1 Мај 1919, издање *Гласа слободе*, штампа Босанске поште, Сарајево, стр. 13—15.

⁵ Поздравни телеграм Ф. Филиповића у име београдског пролетаријата, упућен Вели

Куну, вођи мађарске револуције са седнице партиског актива од 26 марта 1919. Војно историски Институт, пописник 4/II, кутија 89/6.

⁶ Радничке новине бр. 57 од 12 марта 1919.

⁷ Ф. Филиповић је мобилисан у војску 30 априла 1919 године уочи најављене велике првомајске демонстрације београдског пролетаријата и одмах спроведен преко Зајечара, Ниша, Скопља у Солун, а потом преко Дебра у Пишкопеју. Писмо Филипа Филиповића сестри Драги из Пишкопеје од 28 маја 1919. Оригинал у Историском архиву Београда, бр. 1478.

⁸ Пошто је био присилно задржан у војсци око 2 ипо месеца (од 30 априла до средине јула 1919), Филип Филиповић је поново ухапшен 10 августа 1919 године, после великог протестног збора београдског пролетаријата на коме је говорио и Филип, и одмах спроведен у Загреб, у вези са тзв. афером „Дијаманштајна“. Војно историски институт, пописник IV/II, кутија 83/9, (види о томе и напис: *Револуционарна активност у Београду 1919, Годишњак музеја града Београда*, књ. IV — 1957, стр. 540—541). Поново је био хапшен за време агитације око избора за Уставотворну скупштину, октобра 1920. И најзад 1 јула ноћу 1921 године, после бурне седнице Народне скупштине био је поново ухапшен у вези са Видовданским атентатом, када је био и осуђен на две године робије.

⁹ Види: Филип Филиповић, *Развитак друштва у огледалу историског материјализма*. Издање Геце Кона, Београд 1924.

¹⁰ Завод за изучавање радничког покрета Србије, већ припрема избор дела Ф. Филиповића, што ће ускоро изаћи у издању „Културе“. Тим поводом, као предговор том издању, припрема се опсежнија студија, која ће свакако дати одговор на многа питања потребна за правилну и свестранију оцену улоге Филипа Филиповића у историји нашег револуционарног покрета.

¹¹ На овоме раду, посебно за податке о животу Филипа Филиповића и његове породице, осим *Радничких новина*, Туцовићеве *Борбе*, *Мајских списа*, као и друге социјалистичке штампе из тог времена, највише сам се служио оригиналним Филиповим писмима, дописницама и другим документима, који су заслугом Филипове сестре Драге сачувани и уступљени Историском архиву Београда. Драга Филиповић је такође уступила и низ оригиналних докумената (школских, сведочанстава или уверења, похвалница за учешће у ослободилачким ратовима 1876—1878 и сл.) који се односе на живот Васе Филиповића и његове породице, што је све уступила Историском архиву у Београду. Аутор ових радова осећа за пријатну дужност да се и на овом месту захвали Драги Филиповић. Такође се захваљује управнику Историског архива Београда, као и сарадницима Отсека за раднички покрет у истом Архиву, који су му ставили на располагање све поменуте документе.

¹² По имену свога оца Филипа Пајкића, узео је и Васа своје презиме Филиповић, а то презиме је добио тек када је постао пунолетан завршетком правног факултета.

¹³ Према изјави Филипове сестре Драге: О Филипу Филиповићу и његовом животу, (Сећање његове сестре Драге Филиповић, саопштено 12 фебруара 1958 у Историском архиву Београда, не заведено, у даљем *Стен. белешке Д. Филиповић*).

¹⁴ Према дипломи Филипа Филиповића издатој на Петроградском универзитету 30 (17) октобра 1904 године. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 615.

¹⁵ Записник са IV Конгреса КПЈ, Дрезден 1928 године. Фотокопија у Историском архиву ЦК СКЈ, материјали из КИ, кутија III бр. 133.

¹⁶ Филип Филиповић — Драги Филиповић, писмо од 21 (8) марта 1902 године. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 1476.

¹⁷ Календарь для учащихся 1903/1904, Филипа Филиповића студента математике Петроградског универзитета, Историски архив Београда бр. 622.

¹⁸ Календарь для Учителей на 1904/1905 Филипа Филиповића, Историски архив Београда, бр. 621.

¹⁹ Сва Филипова браћа и сестре су се школовали. Бошко је завршио права и постао новинар. Стеван је завршио гимназију а после је умро. Саво је после гимназије покушао да се школује у Петрограду и једно је време био с Филипом, али се ускоро вратио, разболео се и рано је умро. Слично је било и са Јованом. Сестра Савка била је студент филозофије, касније је приступила напредном покрету, помагала је Филипу у раду у времену стварања Комунистичке партије, док није умрла 1922 године. Драга, најстарија сестра после њега, такође је завршила нижу гимназију, данас је једина у животу, била је стално уз Филипа док је он боравио у Београду.

²⁰ Дописнице Филипа Филиповића браћи у периоду од 1900 до 1903 у Историском архиву Београда бр. 624 до 639.

²¹ Писмо браће Филипу Филиповићу од децембра 1902 године. Историски архив Београда 1479.

²² Филип Филиповић — Васи Филиповићу из Петрограда, Историски архив Београда бр. 638.

²³ Филип Филиповић — Сави Филиповићу од 9 септембра (27 августа) 1903. Историски архив Београда бр. 647.

²⁴ Филип дипломски испит састојао се из два дела — писменог и усменог. Писмени део, према дипломи, Филип је положио са следећим успехом: Математика — сасвим задовољава, Математика и физика, после писмених одговора — сасвим задовољава, Механика — задовољава. Усмени део из Математике, Физике и Механике — сасвим задовољава, Астрономија — задовољава и на допунским испитима из Математике и Астрономије — задовољава. Завршни испит дао је 12 јуна (30 маја) 1904 и „удостојен дипломом I степена“.

²⁵ Борба, свеска II од 29 (16) јануара 1910.

²⁶ Исто.

²⁷ Писмо мајци од 25 (12) јануара 1912. Историски архив Београда бр. 1474.

²⁸ Види: Педагогија математике — Историске и методиске студије, Том I, издање Нолит, Београд 1957 године. У предговору Олге Митриновић, која је превела и приредила за штампу то издање, указано је на значај појединих педагошких идеја и схватања Филипа Филиповића.

²⁹ Исто, 115.

³⁰ Види: Борба, година I, свеска II од 29 (16) јануара 1910, чланак Филипа Филиповића „О реформи наставе“. Такође његов чланак „Међународна школска изложба у Петрограду“ у Борби год. III, књига 5, свеска 12 од 29 (16) јуна 1912 године.

³¹ Види предговор В. Мрочека и Ф. Филиповића у књизи Педагогија математике, 16.

³² Писмо Филипа Филиповића родитељима. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 1474.

³³ Исто.

³⁴ Никола Ковачевић потпреседник Народне скупштине НР Црне Горе (усмени извор). Своје везе са бољшевицима у то доба потврдио је Филип и својом властитом изјавом у завршној речи на суду 18 фебруара 1922 године када је говорио: „Ја сам живео у Русији 13 година и био сам осам година професор у Петрограду, те сам према томе имао познанства и са руским бољшевицима“. Стенограм Филипове одбране на суду 18 фебруара 1922, исправљен својеручно. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 1135.

³⁵ Михајло Тодоровић: Филип Филиповић, Ужичке вести бр. 614 од 20 априла 1959.

³⁶ Радничке новине бр. 1 од 15 (2) јануара 1907.

³⁷ Радничке новине бр. 2 од 17 (4) јануара 1907.

³⁸ Радничке новине бр. 68 од 22 (9) јуна 1907.

³⁹ Радничке новине бр. 86 од 6 августа (24 јула) 1907.

⁴⁰ Радничке новине бр. 87 од 8 августа (26 јула) 1907.

⁴¹ Види чланке Филипа Филиповића у Радничким новинама 1911 и 1912.

⁴² Радничке новине бр. 121 и 122 од 22 и 23 (9 и 10) фебруара 1911.

⁴³ Радничке новине бр. 30 и 31 од 2 и 3 фебруара (20 и 21 јануара) 1911 године.

⁴⁴ Радничке новине бр. 128 и 129 од 29 и 30 (16 и 17) јуна 1911.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Димитрије Туцовић — Филипу Филиповићу од 15 (2) новембра 1909. Оригинал у Историском архиву Београда, бр. 1471.

⁴⁷ Борба свеска II од 29 (16) јануара 1910, стр. 50—51.

Да би се видео ток тих Филиповићевих идеја о карактеру школе које он везује за покрет пролетаријата тојест за социјалистичко друштво, навешћемо још нека места из Филиповог чланка написаног у Борби, поводом

Међународне школске изложбе у Петрограду 1912 године.

„Са појавом социјалистичког пролетаријата на историској позорници — писао је Филип — рађа се нови међународни покрет у педагогици. Школа се не задовољава само очигледном наставом и „пасивним“ учењем одређене суме знања. Не само чула слуха и вида могу бити као средство за наставу, него и остала чула морају узети активно учешће да би се остварио нови идеал: хармонијско развиће свију чула. На место „пасивних“ учила морају доћи „активна“, на место очигледне наставе — лабораторна. Није довољно ђаку само показати неки прибор или апарат, већ му треба дати у руке да он својом сопственом покретном снагом прими нове појмове, и где је могуће да те приборе и апарате сам израђује ручним радом. Уместо „пасивног“ схватања треба поставити принцип саморађе. Само онде — где се примењује ручни рад (лабораторна метода), може се рећи да се развијају и снаже осећаји, увећава се радна снага, крепе се мишићи, развија се физичка гипкост, пробуђује се самостално мишљење, васпитава се јака воља и карактер и дају крила стваралачком духу.

Ручни рад, уопште, има велики морални и васпитни значај. Социјализам хоће да уништи поделу људи на експлоататоре и експлоатисане: он хоће да претвори друштво у један савез слободних радника који стварају материјална и духовна блага; он хоће да да деци сва средства за образовање којима друштво располаже. Стога физичко васпитање и ручни рад морају заузети у реформисаној школској настави заслужено место...

Ручни рад изазива велико задовољство код ђака при вршењу активног рада, учи омладину да се односи са поштовањем према раду и да га достојно цени. Он онемогућава да деца порасту са сазнањем да су само за државне пензионере. Напротив, он учи ђаке да сазнају своје обавезе према друштву и даје друштву сто пута више просветних и културних блага која су она у њега позајмила...“ Борба, књ. 5, год. III, бр. 12 од 29 (16) јуна 1912, стр. 476.

⁴⁸ Писмо Филипа Филиповића мајци од 25 (12) јануара 1912 године. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 1474.

⁴⁹ Писмо Луке Павићевића, претседника Радничке коморе — Филипу Филиповићу, од 17 (4) јануара 1912. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 619.

⁵⁰ Писмо Димитрија Туцовића Филипу Филиповићу од 21 (8). децембра 1911. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 1472.

⁵¹ Као и 48.

⁵² Исто.

⁵³ Писмо Филипа Филиповића оцу од 8 маја (25 април) 1912 из Петрограда. Историски архив Београда бр. 605.

⁵⁴ Према изјави Владимира Мирића, једног од функционера тадашњег синдикалног покрета, забележено 9 јуна 1959 године.

⁵⁵ Драга Филиповић, Стенографске белешке. У периоду 1919 до 1921 код њих је становао и Владимир Чопић у време када је боравио у Београду.

⁵⁶ Чланска књижица Филипа Филиповића. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 609.

⁵⁷ Писмо редакције Правде Филипу Филиповићу од 22 (9) септембра 1912 године у којем га позива на сарадњу. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 611.

⁵⁸ Писмо Филипа Филиповића Димитрију Туцовићу од 26 (13) марта 1913 године. Оригинал у Заводу за историју радничког покрета Н.Р. Србије, бр. 12491.

⁵⁹ Писмо Димитрија Туцовића — Филипу Филиповићу од 12 јануара 1913 (30 децембра 1912), из Ресна. Оригинал у Историском архиву Београда бр. 666.

⁶⁰ Као и 58.

⁶¹ Исто.

⁶² Писмо Радничке коморе од 2 јуна (20 мај) 1913. Оригинал у Историском архиву Београда, бр. 618.

⁶³ Легитимација издата Филипу Филиповићу од Министарства трговине од 2 јуна (20 маја) 1913 године. Оригинал (на француском) у Историском архиву Београда бр. 616.

Занимљиво је навести да се у још једном документу за Филипа Филиповића наводи звање доктора — у проспекту његовог предавања од 24 јануара 1919 године у Загребу „О међународном положају радничке класе“. Међутим, није нам успело установити да ли је заиста Филип Филиповић имао докторско звање као и то на основу којег рада га је добио. (Фотокопија проспекта у Историском архиву Београда). Прилог уз овај напис на страни 199.

⁶⁴ Писмо Филипа Филиповића Васи Филиповићу од 17 (4) јуна 1913 из Петрограда. Историски архив Београда бр. 669.

⁶⁵ Писмо Филипа Филиповића Васи Филиповићу од 29 (16) јуна из Петрограда. Историски архив Београда 646.

⁶⁶ Види *Радничке новине* од јуна до краја августа 1913 године.

⁶⁷ *Радничке новине* 180 од 15 (2) септембра 1913 године.

⁶⁸ Филип Филиповић — писмо оцу од 4 јула (21 јуна) 1913 године. Историски архив Београда бр. 668.

⁶⁹ *Радничке новине* 194 од 1 октобра (18 септембра) 1913 године.

⁷⁰ *Радничке новине* 224 од 5 новембра (23 октобра) 1913 године.

⁷¹ Обавештење у *Радничким новинама* бр. 254 од 11 децембра (28 новембра) 1913 године.

⁷² Види *Борбу* књига 7, свеска VI од 29 (16) децембра 1913 године.

⁷³ *Радничке новине* бр. 268 од 27 (14) децембра 1913 године.

⁷⁴ *Радничке новине* бр. 272 од 1 јануара 1914 (19 децембра 1913) године.

^{74а} *Синдикални покрет у Србији 1903 — 1919*, издање Рад, Београд 1958, 500.

⁷⁵ *Радничке новине* бр. 131 од 19 (6) јуна 1914 године.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Филип Филиповић — Васи Филиповићу, дописница из Беча од 27 јуна 1917 године. Историски архив Београда бр. 670.

⁷⁸ Саопштење о запослењу Филипа Филиповића у Бечу дао ми је друг Триша Кацлеровић. Тада је Триша Кацлеровић, који је непосредно пре тога био пуштен из затвора где је провео четири ипо месеца у Београду код окупационих власти, заједно са Душаном Поповићем боравио извесно време код Филипа Филиповића у Бечу. Ту су чекали визу за одлазак у Штокхолм на тзв. Трећу цимервалску конференцију социјалиста.

⁷⁹ Из одбране Филипа Филиповића на суду 18 фебруара 1922. Оригинал у Историском архиву бр. 1135.

⁸⁰ Филип Филиповић — Драги Филиповић — дописница из Беча од 13 фебруара 1918. Историски архив Београда бр. 675.

⁸¹ *Глас слободе* бр. 33 од 27 априла 1918 г.

⁸² *Глас слободе* бр. 13 од 18 јануара 1919 г.

⁸³ *Радничке новине* бр. 64 од 19 марта 1919 и 1 Мај 1919 издање *Гласа слободе* Сарајево.

⁸⁴ Писмо Филипа Филиповића сестри Драги из Пишкотеје од 28 маја 1919. Историски архив Београда бр. 1478.

^{84а} Према подацима које ми је саопштио друг Миленко Бељански, новинар из Сомбора.

⁸⁵ Опширније о активности Филипа Филиповића у Београду током 1919 године. Види напис аутора ових редова „Револуционарна активност у Београду 1919“, у *Годишњаку музеја града Београда*, књига IV — 1957, 503—550, а о његовој улози и делатности у изборној кампањи и победи комуниста на општинским изборима 22 августа 1920 године, чланак Мише Ковачевића у овој књизи на страни 145.

⁸⁶ Писмо Филипа Филиповића другу Милкићу, за Комунистичку интернационалу од 7 јула 1920 године. Историски архив ЦК СКЈ материјал из Коминтерне, кутија I бр. 5/1.

⁸⁷ Писмо Филипа Филиповића Васи Филиповићу из Цриквенице и Селца од 10 и 11 маја 1921. Историски архив бр. 682 и 683.

⁸⁸ Филип Филиповић: Којим путем и каквим средствима, *Глас слободе* бр. 128 од 19 јуна 1920 године. У том чланку Филип Филиповић је критиковао и десне и леве опортунисте. Филип Филиповић је између осталог говорио: „Капиталистички свет је ступио у своју завршну фазу; он се налази у процесу распадања. Како Европа тако и Америка, ушле су у нову револуционарну епоху. Али, упркос свему томе, ми се морамо чувати од претераног оптимизма, који слика ситуацију у западној Европи тако, као да капиталистички поредак очекује само последњи милостиви ударца. Социјалистичка револуција у Европи неће се с оним темпом и на онај начин извршити као у Русији. На основу последње једногодишње револуционарне праксе може се закључити да је светска пролетерска револуција један дужи историски процес, у коме ће радници у разним земљама имати на смену и пораза и победа.

У нашој борби се не смеју никада забравити златне речи нашега великог учитеља Карла Маркса: да је ослобођење радника дело самих радника. Социјална се револуција никада не може вештачки, механички стварати. Радничку класу не могу ослободити њене вође, нити је они могу сами спасти. Има опортуниста с десне стране који замишљају, да пролетери треба да остану мирни, да су пасивни, да ће вође за њих све учинити што се може, да стару предратну тактику не треба мењати, да све треба да остане по старом, итд. Опортунисти с леве стране резонују, као да „мирна“ предратна борбена средства не треба примењивати, само ваља најоштрија средства употребљавати, као да за поправку свога положаја радници треба само да штрајкују и штрајкују и да сваког часа очекују директиве одозго. Овде се види како су и једни и други опортунисти блиски по својој тактици једни другима. У првом случају пролетери треба да буду мирни и пасивни, а у другом да су ревносни вршиоци наредби одозго, а у самој ствари радници у оба случаја треба да буду статисти. Спасиоци су вође. Ми, пак стојимо на гледишту да радничка класа не може да буде само објект помоћу кога ће вође да воде своју политику. Напротив, радничка класа мора сама инстинктивно да осећа да она може да победи само као класа. С тога се она мора организовати као класа. Комунистичка партија мора се бринути да свима средствима потпомаже овај процес мобилисања пролетеријата. Треба тежити да се, поред досадашњих организација, оснивају и такве које ће захватити и последњег равнодушног пролетера, које ће увући у политички живот сваку пролетерску групу, приморати је да се свесно и активно интересује својом судбином, да сарађује на подизању моћи своје класе. Тежња је наша да се изведе генерална мобилизација пролетеријата, да се сједине и развију све пролетерске снаге”.

⁸⁹ Опширније о Видовданском процесу

види: *Видовдански атентат пред судом, извештај са претреса по стенографским белешкама*. Издање *Слободне речи*, Београд 1922, као и књигу Драгана Марковића и Љубише Ристовића: *Пред непризнатим судом*, Издање Културе, Београд, 1959.

⁹⁰ Филип Филиповић, Одбрана на суду, стенографске белешке. Оригинал у Историјском архиву Београда бр. 1135.

⁹¹ Цензорска књига казног завода у Сремској Митровици, запис од 5 новембра 1922 године. Историјски архив Покрајинског комитета СК Србије за Војводину бр. 17399.

⁹² *Радник* — *Delavec*, година II, бр. 29 од 22 марта 1923 године.

⁹³ *Радник* — *Delavec*, год. II бр. 71 од 19 августа 1923 године. Види о томе и плакат чији се факсимил прилаже уз овај напис.

⁹⁴ Поред осталих новина вести о Филиповом дочеку, о његовом проласку кроз улице Београда, као и о сукобу са полицијом и жандармеријом објавиле су *Слобода* из Новог Сада од 6 септембра 1923, *Вечерње новости* Сарајева од 6 септембра 1923, загребачка *Ријеч* од 7 септембра 1923, *Гласник* из Београда од 7 септембра 1923 и други листови. Затим, према сећању сестре Драге, која је тада била с Филипом у фијакеру, те према изјави Марина Попарића, забележеној у Историјском архиву Београда 13. 2. 1959 године. — Историјски материјал о радничком покрету у Београду. *Радник* — *Delavec* у свом броју од 9 септембра 1923 године донео је на уводном месту опширне вести о томе дочеку.

⁹⁵ Изјава Марина Попарића, стр. 5—6.

⁹⁶ Као 91, белешка од 10 септембра 1923.

⁹⁷ Види *1 Мај 1924*, додатак *Раднику*, издање Централног одбора Независне радничке партије Југославије и Извршног одбора Уједињене радничке синдикалне организације Југославије.

⁹⁸ Драга Филиповић — стенографске белешке.

FILIP FILIPOVIĆ

P. DAMJANOVIĆ

Parmi les grands noms dont est tissée l'histoire de 40 ans du Parti Communiste de Yougoslavie, il y a celui de Filip Filipović qui en fut l'un des fondateurs et le premier secrétaire du Parti Socialiste Ouvrier Unifié (communiste).

Filipović prit part très tôt au mouvement socialiste. Il sortait d'une famille bourgeoise aux opinions avancées. Son père avait été longtemps professeur, puis directeur de

lycée. Lui-même est né à Čačak (Serbie) le 21. VI. 1878. C'est là qu'il fit ses études jusqu'à son baccalauréat qu'il passa à Belgrade, où il étudia une année à la Faculté Technique. En 1899 il alla étudier en Russie et fut diplômé de physique et mathématique à Petrograd; il devint un excellent professeur de mathématiques. Avec son collègue Polonais Mroček, il écrit en 1910 le célèbre, et toujours actuel, livre *Pédagogie des mathématiques*,

où cette science est présentée dans son évolution historique. Sa renommée le fit nommer secrétaire du Premier Congrès de Mathématiciens de toutes la Russie.

Il ne resta pas longtemps comme professeur. Imbu d'idées révolutionnaires encore du temps où il était dans son pays, ami intime de Tucović, il se livre en Russie à des activités révolutionnaires. En fait, ce n'est que là qu'il prendra connaissance de toute la force du mouvement révolutionnaire, prend part aux manifestations d'étudiants des débuts de ce siècle, puis à la première révolution russe, est admis comme membre du Parti Social-démocrate Russe, dans la cellule bolchévique. Dans ses nombreux articles qu'il envoie à *Radničke novine*, *Borba* et autres organes socialistes, il fait connaître au mouvement ouvrier serbe les expériences des révolutionnaires russes.

En 1912, à l'appel de ses amis du Parti Social-démocrate Serbe, il revient dans son pays où il exerce la fonction de secrétaire de la Chambre du Travail, ainsi que d'autres rôles dans le mouvement ouvrier.

Pendant la Première Guerre Mondiale, il défend un point de vue internationaliste, popularise *L'Impérialisme* de Lénine, s'enthousiasme pour la Révolution d'Octobre, bien que se trouvant alors dans un camp d'internement en Autriche.

En revenant dans son pays en janvier 1919, Filipović se met à lutter pour créer un parti prolétarien unifié en Yougoslavie. Sur son initiative, le prolétariat belgradois, puis yougoslave, essaie de reprendre la Seconde Internationale en décidant de prendre part à la IIIème Internationale Communiste de Lénine. Il prend une part active au Congrès de l'Unification (avril 1919) au cours duquel il est élu secrétaire du Parti. A cette époque se fait aussi un vaste travail pour propager les idées socialistes et défendre les révolutions de Russie et de Hongrie. Pour cela, Filipović est arrêté en 1919, une première fois après le Congrès de l'Unification, puis encore plusieurs fois.

On lui retira sa place de maire de Belgrade dont l'administration, selon le désir des électeurs, avait passé en 1920 aux mains des communistes. Avec une grande partie des députés communistes et des membres du Conseil Exécutif du Parti Communiste de Yougoslavie, il sera accusé lors du procès

dit de Vidovdan, en 1922, sous le faux prétexte qu'il aurait été l'initiateur de l'attentat sur le régent Alexandre. Son comportement au procès fut admirable.

Le temps qu'il passa dans la prison de Požarevac, il l'utilisa à étudier et à travailler pour le prolétariat. C'est là qu'il écrit sa plus grande oeuvre, *Le développement de la société du point de vue du matérialisme historique*.

L'oeuvre de Filipović le lie particulièrement à Belgrade. Non seulement il est le premier président communiste du conseil municipal de Belgrade et, un certain temps, de l'organisation locale du P.C., mais son activité la plus importante est liée à Belgrade. Il n'y a pas une organisation, pas un meeting où il ne fasse un discours ou présente un rapport entre 1919 et 1921 et, après sa libération, entre 1923 et 1924. Aussi était-il très aimé des travailleurs belgradois qui, malgré les cordons de police, lui font un accueil chaleureux lors de son retour du bagne.

Filipović appartenait aux rares intellectuels qui s'étaient mis sincèrement du côté du mouvement ouvrier. Il a laissé derrière lui beaucoup d'oeuvres écrites. En 1936, entre autres, on publia à Moscou, sous le pseudonyme de Boško Bošković *Le Balkans et l'impérialisme international* où il présente l'histoire du développement politique et de la lutte pour la liberté des peuples balkaniques et danubiens, ainsi que les raisons qui font de ces régions un lieu de conflits entre intérêts contraires des grandes puissances.

Il sut aussi lier les générations de révolutionnaires de notre pays. Il était un proche collaborateur de D. Tucović de Dušan Popović et d'autres représentants du mouvement socialiste serbe à la veille de la Première Guerre Mondiale. C'est à lui qu'on doit ce qu'il y a de mieux dans le P.C. de Yougoslavie et qui annonce alors la période de Tito où un nouveau groupe de révolutionnaires atteindront leur but.

Filipović disparut en 1937 ou 1938 lors des purges staliniennes en URSS, mais sa personne et son oeuvre restent liées au passé révolutionnaire du Parti Communiste de Yougoslavie surtout au prolétariat de Belgrade qui, au cours de cette année jubilaire, a mieux pris connaissance de la grandeur de son oeuvre.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Filip Filipović.
- Fig. 2 — Fac-similé du télégramme que Filip Filipović a adressé à Bela Kun le 26 mars 1919.
- Fig. 3 — Couverture de quelques unes des oeuvres de Filip Filipović.
- Fig. 4 — Couverture de celles des oeuvres de Filip Filipović qui parurent sous le pseudonyme de Boško Bošković.
- Fig. 5 — Filip, enfant, avec sa mère Jelena, née Bošković.
- Fig. 6 — Filip Filipović (au milieu) alors qu'il était élève au lycée. Photo prise à Čačak en 1892. A gauche Milorad Milošević; il devait devenir pharmacien. A droite, Slavko Dukanac, avocat.
- Fig. 7 — Filip Filipović, après le baccalauréat, avant son départ en Russie. Photo prise à Belgrad en 1898.
- Fig. 8 — Filip Filipović, étudiant à Petrograd, en 1900.
- Fig. 9 — Fac-similé de la première page d'une lettre écrite de Petrograd à la soeur par Filip Filipović du 21 (8) mars 1902.
- Fig. 10 — Fac-similé du diplôme délivré à Filip Filipović à la fin de ses études à Petrograd.
- Fig. 11 — Le Dr. Sretenović, Filip Filipović (au milieu) et M. Joksimović quand Filip Filipović eut terminé ses études. Photo prise à Petrograd en 1904.
- Fig. 12 — Organiseurs et professeurs des cours tenus à l'Université de Petrograd en 1909 pour instituteurs et institutrices. A gauche debout Filip Filipović.
- Fig. 13 — Fac-similé de la première page d'une lettre de Filip Filipović adressée de Petrograd à sa mère le 25/12 janvier 1912.
- Fig. 14 — Filip Filipović et V. Mroček à Beograd en 1912.
- Fig. 15 — Fac-similé d'une lettre de Dimitrije Tucović à Filip Filipović du 21/8 décembre 1911.
- Fig. 16 — La maison du 24 (aujourd'hui 37) de la Rue Takovska où Filip Filipović vécut avec ses parents à Beograd de 1912 à 1924.
- Fig. 17 — Lettre de la rédaction du journal bolchévique *Pravda* à Filip Filipović du 5 octobre (22 septembre) 1912, qui l'invite à devenir son collaborateur.
- Fig. 18 — Fac-similé d'une lettre de recommandation en faveur de Filip Filipović adressée par la Chambre du Travail à Beograd et la Fédération ouvrière de Serbie à toutes les organisations ouvrières en Russie, les priant de se mettre à sa disposition lors de sa venue à l'Exposition d'Hygiène de Petrograd où il étudia la section de la »Protection du travail« au cours de l'été 1913.
- Fig. 19 — Filip Filipović (assis à droite) avec l'ouvrier tailleur Živković Marinko et deux étudiants (debout) à Vienne en mai 1917.
- Fig. 20 — Programme de la conférence que Filip Filipović a tenue à Zagreb le 24 janvier 1919 sur le sujet »Situation internationale de la classe ouvrière«.
- Fig. 21 — Fac-similé de la carte par laquelle les membres de l'organisation socialiste de Čuprija envoient leurs salutations à Filip Filipović en sa qualité de Secrétaire du Parti, lors de la fête du 1er mai 1919.
- Fig. 22 — Lettre de Filip Filipović adressée à son père, de la prison de Zagreb, le 27 août 1919.
- Fig. 23 — Les députés communistes Filip Filipović (au milieu) Života Milojković et Miloš Trebinjac, escortés de gendarmes sortent du Tribunal de Belgrade (il se trouvait à l'époque sur l'emplacement actuel de la place Marx et Engels) au moment du »Procès de Vidovdan« en février 1922.
- Fig. 24 — Les communistes condamnés lors du »Procès de Vidovdan«: 1 — Viadimir Čopić, 2 — Djuro Salaj, 3 — Miloš Trebinjac, 4 — Vladimir Mirić, 5 — Filip Filipović, 6 — Lazar Stefanović, 7 — Ivan Čolović, 8 — Života Milojković, 9 — Nikola Kovačević, 10 — Palinkaš Šimon, 11 — Dragi Marjanović, 12 — Savo Nikolić.
- Fig. 25 — Djuro Salaj, Filip Filipović et Nikola Kovačević, alors détenus et en traitement à l'hôpital de la rue Vidinska à Belgrade, au printemps 1922.
- Fig. 26 — Vasa Filipović, père de Filip, très peu de temps avant sa mort en 1923.
- Fig. 27 — Filip Filipović, Vladimir Čopić et Nikola Kovačević après la sortie de la prison de Požarevac en septembre 1923, avec un groupe d'ouvriers.
- Fig. 28 — Liste de candidature de Filip Filipović pour les élections à la Présidence du Conseil Municipal du 19 août 1923, alors qu'il était encore en prison.
- Fig. 29 — Filip Filipović dans la cour de la prison de Požarevac en 1923.

Лука Томановић: Безметковић. — Luka Tomanović: Le Sans-cartouche.